

Əlyazması hüququnda

YAŞAR AYDIN OĞLU İBRAHİMOV

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ HAL KATEQORİYASI VƏ ONUN YAPON
DİLİNDƏ İFADƏ VASİTƏSİ**

5704.01 — Dil nəzəriyyəsi

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi

almaq üçün təqdim edilən

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbəri: **Həbib Məmməd oğlu Zərbəliyev**

filologiya elmləri doktoru, professor

BAKİ – 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL.....	10
HAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏDQİQİNİN ELMİ-NƏZƏRİ	
MƏSƏLƏLƏRİ.....	10
1.1. Hal anlayışı və onun müxtəlif sistemli dillərdə ifadə formaları	10
1.2. Yapon dilində hal münasibətlərinin yapon və dünya dilçiliyində tədqiqi.....	25
1.2.1. Yapon dilçiliyində hal münasibətlərinin ifadə vasitələri haqqında.....	29
1.2.2. Rusiya yaponşünasları yapon dilində hal münasibətlərinin ifadə vasitələri haqqında	36
1.2.3. Avropa yaponşünasları yapon dilində hal münasibətlərinin ifadə vasitələri haqqında	42
II FƏSİL	49
QRAMMATİK HALLARIN AZƏRBAYCAN VƏ YAPON DİLLƏRİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ	49
2.1. Qrammatik və məkani hallar.....	49
2.2. Adlıq hal	51
2.3. Yiyəlik hal	62
2.4. Təsirlik hal.....	70
III FƏSİL.....	Ошибка! Закладка не определена.
MƏKANİ HALLARIN AZƏRBAYCAN VƏ YAPON DİLLƏRİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ	78
3.1. Yönlük hal	78
3.2. Yerlik hal	92
3.3. Çıxışlıq hal	98
3.4. Yapon dili hal sisteminin digər paradıqları	104
3.4.1. と (to) birgəlik hal	104
3.4.2. ま で (made) məhdudiyyət halı	108
3.4.3. よ り (yori) müqayisə halı	113
NƏTİCƏ	118
ƏDƏBİYYAT	122

GİRİŞ

Tədqiqat işinin aktuallığı. Dilçilik elmi bugünkü səviyyəyə çatana qədər uzun inkişaf yolu keçmiş və bu yolda müəyyən uğurlara nail olsa da, linqvistik müstəvidə nəzəri və praktik istiqamətlərdə əldə olunan uğurlarla qənaətlənməmişdir. Tədqiqat obyektinin daha dərinlən öyrənilməsi üçün dilçilikdə yeni-yeni metod və üsullar axtarılmışdır. Humanitar elmlərin indiki inkişaf mərhələsinin əsas xüsusiyyəti linqvistika, ritorika, psixologiya, sosiologiya və s. elm sahələrinin nailiyyətlərinin ümumi kommunikasiya nəzəriyyəsinin yaradılması yolunda birləşdirilməsidir. Dilin cəmiyyət və mədəniyyətlə qarşılıqlı əlaqələri müasir tədqiqat işlərinin ana xəttini təşkil edir. Dil interaktiv proseslərdə əlaqələndirici kimi çıxış etdiyinə görə, onun tədqiqinə yeni yanaşma zərurəti ortaya çıxır. Dilin diskurs, yəni sosiomədəni kontekstdə tədqiq edilməsinə tədqiqatçı marağının artması son onilliklərin səciyyəvi cəhəti kimi meydana çıxmışdır. Bu cəhət linqvistik araşdırmalarda “antropoloji dönüş” adlandırılır.

Dil haqqında nəzəri biliklərin inkişaf perspektivləri və prioritet sahələrin müəyyən edilməsi, dil faktlarının struktur və sistem xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, dil daşıyıcısının linqvistik tədqiqatların mərkəzinə gətirilməsi (antroposentrik), dil-danışqı dixotomiyasının qarşılıqlı əlaqələrinin üzə çıxarılması, informasiyanın kodlaşdırılması, dekodlaşdırılması və ötürülməsi kimi məsələlər nəinki öz aktuallığını itirmir, əksinə, yeni nəzəri biliklərin işığında öz tədqiqatını gözləyir.

Dil daşıyıcıları arasında ünsiyyətin qurulması və reallaşmasında vacib qrammatik kateqoriyalardan biri dildə hal münasibətlərinin ifadəsidir. Müxtəlif sistemli dillərdə hal münasibətlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması konfrontativ dilçiliyin inkişafına töhfə verməklə yanaşı, nitq və yazının səlis və düzgün qurulmasında, ünsiyyət prosesində informasiya mübadiləsində vacib dildaxili amil kimi çıxış edir. Kommunikativ vahid olan cümlədə sözlər arasında sintaktik münasibətlərin yaradılmasında, fikrin dəqiq ifadə olunmasında, informasiyanın itkisiz çatdırılmasında hal

münasibətləri mühüm əhəmiyyətə malikdir.

“Hal” sözün cümlə daxilində digər sözlərə münasibətdə tutduğu mövqedir. Sintaqmatik oxda hal münasibətləri, yəni sözün cümlədə tutduğu mövqe hallar vasitəsilə ifadə olunur və nəticədə məntiqi və qrammatik cəhətdən dolğun informasiya daşıyan cümlələr yaranır. Hal münasibətləri gerçəkliklə bağlı olduğundan universal kateqoriya hesab edilsə də, ayrı-ayrı dillərdə fərqli ifadə vasitələri ilə reallaşır. Məsələn, bir sıra dillərdə hal münasibətlərinin ifadəsi üçün konkret göstəricilər (qramemlər) olduğu halda, bəzilərinə belə morfoloji göstəricilər mövcud deyildir. Hal münasibətlərinin ifadəsi üçün xüsusi qrammatik kateqoriyalar olmayan dillərdə artıq o, morfoloji deyil, sintaktik kateqoriya keyfiyyəti kəsb edir və dildə müxtəlif vasitələrlə, məsələn, söz sırası, qoşmalar və s. vasitələrlə ifadə olunur.

Hal münasibətlərinin konkret göstəriciləri olmayan dillərdə, o cümlədən yapon dilində araşdırılması müəyyən çətinliklər törədir. Hal kateqoriyasının konkret qrammemləri olmadığından belə dillərdə cümlədə sözlər arasında əlaqə və münasibətlərin ifadə vasitələrinin tədqiqində əsas meyar kimi mənaya istinad edilir. Bu baxımdan müxtəlif sistemli Azərbaycan və yapon dillərində hal kateqoriyasının müqayisəli aspektdən öyrənilməsi tipoloji tədqiqatlar üçün xüsusi dəyər kəsb edir. Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının xüsusi qramemlərinin olması, yapon dilində isə cümlə strukturunda hal münasibətlərinin sintaktik, əsasən söz sırası vasitəsilə ifadə olunması tədqiqatçıları fərqli istiqamətlərdə hərəkət etməyə məcbur edir: Azərbaycan dilində formadan mənaya, yapon dilində isə mənadan formaya istiqamətində hərəkət etmək zərurəti meydana çıxır. Hal münasibətlərinin Azərbaycan və yapon dillərinin materialları əsasında müqayisəli aspektdə öyrənilməsi işin elmi aktuallığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Dilçiliyin inkişafının indiki mərhələsi dilin semantik tərəfinə elmi marağın güclənməsilə səciyyələnir. Linqvistik araşdırmalarda dilin ümumi və universal qanunauyğunluqları əks olunan semantika və sintaksis məsələləri xüsusi önəm kəsb edir. Dil

iyerarxik sistem kimi qrammatik kateqoriyaları və kateqorial mənaların reallaşmasını özündə ehtiva edirsə, onda nəzəri qrammatika morfoloji sistemin dilin sintaktik sisteminə “töhfəsi”nin öyrənilməsi aktuallığını özündə əks etdirir. Hal kateqoriyasının cümlə strukturunda öyrənilməsinin aktuallığını onunla izah etmək olar ki, leksik mənaya əsaslanan kateqorial semantika dilin sintaktik təşkilinin dərinədən dərk edilməsinə zəmin yaradan sintaqmatik əlaqələrin parametrlərilə müəyyən edilir. E. Benvenistin qeyd etdiyi kimi, “dil məhz cümlələrdə reallaşan danışığda formalaşır və tərtiblənilir” (84, s.140). Başqa sözlə desək, məhz hal kateqoriyası vasitəsilə ifadə edilən münasibətlər semantik-sintaktik səviyyədə kateqorial baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilinə xas olan hal münasibətlərinin fərqli sistemlə malik yapon dilində ifadə yolları və üsulları, həmin münasibətlərin ifadəsi, istifadə olunan sintaktik konstruksiyalar, mikrostrukturlar, onların cümlənin struktur sxemində təzahür formaları və s. Azərbaycan dilçiliyində xüsusi tədqiqat predmeti olmamışdır.

Hal münasibətlərinin ifadə vasitələrini yapon dilçiliyində də dərinədən öyrənilmiş problemlər sırasına aid etmək olmaz. Belə problemlərə hal göstəricilərinin say tərkibini, həmin göstəricilərlə digər köməkçi sözlər arasında sərhədlərin dəqiq müəyyən edilməməsini də daxil etmək olar. Problemin real mənzərəsi yapon dilində hal kateqoriyasının statusunun müəyyən edilməsinə, habelə məna aspektindən çıxış edərək hal münasibətlərinin ifadə vasitələrinin üzə çıxarılmasını zəruri edir. Yapon dilində hal kateqoriyasının ümumi mənzərəsini yaratmaq istiqamətində aparılan tədqiqatın uğuru onun Azərbaycan dili ilə müqayisə nəticəsində ortaya çıxan oxşar və fərqli cəhətlərə görə müəyyən edilməsindən çox asılı olmuşdur.

Tədqiqatın obyektini müxtəlif sistemli Azərbaycan və yapon dillərində sintaqmatik planda cümlə daxilindəki sözlər arasındakı münasibətlərin ifadə olunduğu hal kateqoriyası, **predmetini** isə Azərbaycan və yapon dilində hal kateqoriyasının müqayisəli təhlilindən əldə olunan nəticələrin ümumiləşdirilməsindən

ibarətdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Yapon dilinin Azərbaycandilli auditoriyada tədrisi respublikamızın müstəqillik qazandığı illərdən başlayır. Yapon və Azərbaycan dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə dair tədqiqat işləri yox dərəcəsindədir. İstər yapon, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində bu dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsinə həsr olunmuş fraqmentar xarakterli bəzi nümunələri nəzərə almasaq, hal münasibətlərinin ifadə vasitələri geniş planda müqayisəli şəkildə öyrənilməmiş, sözügedən problem qarşılaşdırılan dillərin nəzəri mənbələrinin təhlili əsasında tədqiq edilməmişdir. Azərbaycan dilində hal kateqoriyası və onun yapon dilində ifadə vasitəsinin sistemli şəkildə monoqrafik planda öyrənilməsi işin elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan dilində hal kateqoriyası çərçivəsində sözlər arasındakı əlaqə və münasibətlərin yapon dilində ifadə vasitələrinin üzə çıxarılması, ifadə vasitələrinin tərkibinin müəyyənləşdirilməsi, onların morfoloji və struktur-semantik aspektlərinin aydınlaşdırılması, hal münasibətlərinin ifadəsində qarşılaşdırılan dillər üçün oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin üzə çıxarılmasıdır. Dilin kommunikativ funksiyasının icrasında sintaqmatik planda sözlərarası əlaqələrin yaranmasında qoşmaların, xüsusilə yapon dilində sadə və mürəkkəb qoşmaların xüsusi çəkisi vardır. Yapon dilində hal münasibətlərinin ifadəsində qoşmaların semantik və funksional yükünün Azərbaycan dilinin müvafiq vasitələri ilə müqayisəsi, ortaq və fərqli əlamətlərin üzə çıxarılaraq ümumiləşdirilməsi də tədqiqat işinin məqsədi kimi şərh edilə bilər.

Sözügedən məqsədlərə çatmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı **vəzifələr** yerinə yetirilmişdir:

- ümumi dilçilikdə, eləcə də Azərbaycan və yapon dilçiliyində hal münasibətlərinin ifadə vasitələrinin öyrənilməsi vəziyyətinin icmalını vermək;
- yapon dilində hal kateqoriyasının ifadə vasitələrinin inventarını müəyyən

etmək;

- yapon dilində sintaqmatik planda hal münasibətlərinin qurulmasında qoşmaların rolunu müəyyən etmək;
- Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının ifadə vasitələrinin təsvirini vermək;
- müqayisə olunan dillərdə hal kateqoriyasının ifadəsində ümumi və fərqli cəhətlərin linqvistik təsvirini vermək;
- sintaktik konstruksiyaaların təşkilində hal kateqoriyasının (söz formaları) konstitutiv rolunu aşkar etmək;
- sintaktik konstruksiyaaların semantikasının və formal-sintaktik təşkilində hal kateqoriyasının və onun reallaşmasının – hal formalarının rolunu müəyyən etmək.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Hal münasibətlərinin ifadə olunduğu qrammatik hal kateqoriyası dildə cümlə sxemlərinin yaradılmasında və onların semantikasının ifadəsində iştirak edən relyasiya sisteminin əsas həlqəsi kimi çıxış edir. Tədqiqat müxtəlif sistemli dillərdə dilin kommunikativ funksiyasının realizəsində morfoloji və sintaktik kateqoriyaaların qarşılıqlı əlaqələri baxımından nəzəri biliklərimizin zənginləşməsinə yardım edə bilər.

Yapon dilində elə qoşmalar vardır ki, mənə və funksiyalarının çoxluğu onların öyrənilməsi, mənimsənilməsi və xarici dil kimi tədrisi linqvo-didaktik baxımdan çətinliklər törədir. Məsələn, に (ni) yönlük hal qoşması bir neçə mənə və funksiya (yerlik, birgəlik, yönlük, çıxışlıq) ifadə etdiyinə görə onların öyrənilməsi bir sıra çətinliklər törədir. Bu cür hallara digər hal qoşmalarının mənə və funksiyalarında da rastlaşmaq olar. Dissertasiyanın nəticələri sözügedən problemin linqvo-didaktik və metodik həlli istiqamətində nəzəri araşdırmalar üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş nəticələr yapon və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı əlaqələri baxımından nəzəri müddəaların zənginləşməsinə də xidmət edəcəkdir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin əsas müddəalarından hal kateqoriyası ilə bağlı elmi-tədqiqatlarda istifadə etmək olar. *Praktik* baxımdan

problemin işlənilib hazırlanması xarici dillərin tədrisi məsələlərinin səmərəli həllinə və danışığın avtomatik tanınmasına müsbət təsir göstərə bilər. Bundan başqa, tədqiqat işi hal kateqoriyasına və onun hər iki dildə ifadə vasitələrinə dair nəzəri biliklərin artmasına, eləcə də yapon dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edə bilər.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Hal kateqoriyası ilə ifadə olunan heç bir münasibət (relasiya) cümlə sərhədlərini aşmır və buna görə də hal münasibətlərinin öyrənilməsi sintaktik konstruksiya (cümlə) daxilində aparılmalıdır. Hal kateqoriyası təkcə dil vahidləri arasında sintaqmatik və paradiqmatik münasibətlərin, cümlənin sintaktik semantikasi və konkret semantikasının ifadəsini deyil, eyni zamanda, hal münasibətlərilə ifadə olunan mənalarda sintaktik-semantik xarakterini, cümlə strukturunda semantik funksiyalar ifadə etməyə qabil olan digər qrammatik kateqoriyalar və vasitələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin mahiyyətini açmağa imkan verir.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Linqvistik ədəbiyyatın araşdırılması yapon və Azərbaycan dillərində hal kateqoriyası və onun ifadə vasitələrinin müqayisəli aspektdə lazımi səviyyədə öyrənilmədiyini göstərir. Hər iki dilçilikdə bu problem qismən araşdırılsa da, iki dilin materialı əsasında sistemli tədqiqat obyektı olmamışdır.

Müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəalar:

-sintaktik semantikanın funksional səviyyəsi dilin qrammatik quruluşunun spesifikasiyini üzə çıxaran söz formaları, köməkçi sözlər və digər vasitələrlə reallaşan fundamental morfoloji kateqoriyalara əsaslanır. Hal kateqoriyası cümlənin formal-sintaktik təşkilini, cümlə strukturunun konkret semantikasını şərtləndirən əsas kateqoriyalardandır;

- funksional yanaşma baxımından hal kateqoriyası dilin morfoloji və sintaktik, qismən də leksik səviyyələri ilə əlaqəli olan mürəkkəb strukturu kimi şərh edilməlidir;

- hal münasibətlərinin tədqiqi Azərbaycan dilində formadan mənanaya, yapon

dilində isə mənadan formaya doğru aparılaraq dil vasitələrinin semantika və funksiyaları əsasında şərh edilməlidir;

Tədqiqatın metodları və materialları. Tədqiqat işində obyektə forma və məzmun vahidində nəzərdə tutan dil vahidlərinin təsviri və kontekstual təhlili metodlarından geniş istifadə edilmişdir. Hal formalarının –kateqorial hal mənasının real daşıyıcılarının funksional əhəmiyyətini müəyyən etmək məqsədilə semantik-sintaktik mövqe təhlil metodundan, hal formalarının distributiv xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün komponent və transformasiya təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində dillər arasında oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmağa imkan verən müqayisəli- tutuşdurma metoduna, dil *materialı* kimi müqayisə olunan dillərdən seçilmiş söz və söz birləşmələrinə, bədii ədəbiyyat nümunələrinə müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmiş və həmin kafedranın iclaslarında müzakirə edilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları iddiaçının dövrü elmi nəşrlərdə çap etdirdiyi məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

HAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏDQIQININ ELMİ-NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

1.1. Hal anlayışı və onun müxtəlif sistemli dillərdə ifadə formaları

Fikrin reallaşması və düzgün ifadə edilməsi üçün sözlər arasında əlaqələrin böyük əhəmiyyəti vardır. Bunlarsız sözlər adlıq və ya nominativ halda işlənər, ünsiyyətə xidmət etməzdi. Qrammatik mənaların verilməsi üçün hər bir dilin özünəməxsus forma və vasitələri vardır. Dünya dillərində, qrammatik quruluşdan asılı olaraq, hal mənalarını ifadə etmək üçün müxtəlif qrammatik vasitələrdən istifadə edilir. Onlardan biri də hal münasibətlərinin ifadəsi üçün istifadə edilən forma və vasitələrdir. Dilin qrammatik quruluşunda hal kateqoriyasının böyük əhəmiyyəti vardır. Bu kateqoriya və digər qrammatik vasitələrlə isimlər və isimləşmiş sözlər cümlədə digər sözlərlə əlaqələnir, bunun da nəticəsində bir çox mənalar əmələ gəlir. Dünyanın bir çox dillərində, məsələn, Azərbaycan, rus, gürcü, ərəb və s. dillərdə hal kateqoriyası olduğu halda, fars, fransız, yapon, İndoneziya və s. dillərdə bu kateqoriya yoxdur.

Dilçilikdə “hal”, “hallanma” terminləri haqqında xeyli fikirlər söylənilmişdir. Bəzən bu fikirlərdə müxtəlif ziddiyyətli məqamlar özünü göstərmişdir. “Hal” termini dilçilikdə müxtəlif mənalarda işlədilmişdir. Hallanma yeni bir hadisə deyil və tarixən çox qədimlərə gedib çıxır. Bizim eramızdan əvvəl 384-322-ci illərdə yaşamış Aristoteldən başlayaraq indiyə qədər bu anlayış haqqında çox deyilmiş, müxtəlif fikirlər irəli sürülmüş, çoxlu tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Aristotel hallanmanı özünəməxsus şəkildə şərh edərək yazırdı ki, ismin, eləcə də feilin halı kimə?, kimi? və s. suallar əsasında münasibətlərin, təkliyin və cəmliyin, intonasiyanın ifadə olunmasından ibarətdir[82, 63]. Aristotel hal dedikdə təkcə isimlərin deyil, sifətlərin və feillərin də müxtəlif qrammatik vəziyyətlərini nəzərdə tuturdu. Aristoteldən sonra Diomed yazırdı ki, hallar hallanmanın müəyyən mərhələsidir. Bu ona görə belə

adlandırılır ki, bir çox isimlər özlərinin başlanğıc vəziyyətindən uzaqlaşaraq hallar üzrə dəyişir [82, 123].

Müasir dilçilikdə hala və hallanmaya verilən təriflərin məzmunu bir-birindən müəyyən qədər fərqlənsə də, mahiyyət etibarilə çox dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Müasir dilçiliyin nümayəndələri də hal münasibətləri, hal və hallanmaya özünəməxsus şəkildə izah vermişlər. O.S.Axmanova hal və hallanma haqqında yazır: “Hal ismin adlandırıdığı predmetin, gerçəkliyin digər predmetlərinə, əlamətlərinə və proseslərinə münasibətini ifadə edir. Bu da həmin ismin halın həmin kateqorial formasında cümlənin digər üzvlərinə münasibətini müəyyən edən qrammatik kateqoriyadır. Hallanma isə ismin və substantivləşmiş sözlərin hallar üzrə dəyişmə paradigmasıdır” [83, 305]. V.V.Vinoqradov hal haqqındakı fikirlərini əsaslandıraraq ona sadə bir tərif vermişdir: “Hal ismin forması kimi danışıda ismin başqa sözlərə münasibətini ifadə edir” [86, 139].

Azərbaycan dilçiləri hal və hallanma haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. N.N.Məmmədov və A.A.Axundov hala belə izahat verirlər: “Dilin qrammatik quruluşunda hal kateqoriyasının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu kateqoriya vasitəsi ilə isimlər və substantivləşmiş sözlər cümlədə müxtəlif sözlərlə əlaqələnir və bu əlaqələr nəticəsində bir çox mənalar əmələ gəlir” [18, 186]. A.M.Babayev hal kateqoriyası haqqında yazır: “Bu kateqoriya formaca morfoloji, məzmunca sintaktik mahiyyətdədir. Tabelilik əlaqəsində olan iki üzvdən biri digərini müxtəlif qrammatik vəziyyətə salır. Bu zaman ikincinin qəbul etdiyi formal əlamətlər toplusu hal kateqoriyası adlanır” [4, 426]. A.M.Qurbanov hal kateqoriyasına belə tərif verir: “Hal kateqoriyası–ismin, isimləşmiş nitq hissələrinin cümlədə sözlərlə əlaqəyə girərək düşdüyü qrammatik formadır” [17, 537].

Hal kateqoriyası haqqında deyilən fikir və verilən təriflərin ən maraqlılarından biri M.Hüseynzadəyə məxsusdur. O, cümlədə ismin hansı sintaktik əlaqələrinin daha vacib olduğunu açıqlayaraq yazır: “Hər bir nitq hissəsi cümlə daxilində müəyyən vəzifə daşdığı kimi, isimlər də cümlədə müxtəlif vəzifələr daşıyır. Bu müxtəlif

vəzifələri daşımaq üçün isimlər, hər şeydən əvvəl, xəbərlərlə, xüsusən feili xəbərlərlə sintaktik əlaqə yaratmalıdır; yəni xəbər olan feilin və feildən əmələ gələn başqa sözlərin tələbinə görə isimlər öz şəkillərini dəyişməli olur. Məsələn: *baxıram* feilinin tələb etdiyi *nəyə? kitab* isminin bir şəkildə (*kitaba* şəklində), *görürəm* feili isə başqa bir şəkildə (*kitabı* şəklində) işlənməsini tələb edir” [12, 44] .

İsmin cümlədə feillərlə yaratdığı sintaktik əlaqədən sonra ismin digər bir sintaktik əlaqəsi, yəni isimlə isim arasında yaranan sintaktik əlaqədən ayrıca bəhs edən M.Hüseynzadə yazır: “İki isim arasında yiyəlik münasibətini bildirmək üçün də isimlər öz əvvəlki şəklini dəyişməli olur, yəni birinci isim elə şəkildə işlənməli olur ki, o, qəbul etdiyi şəkilçi vasitəsilə müəyyən yiyəlik məzmunu ifadə edə bilsin” [12, 44].

1960-cı ildə nəşr olunmuş Azərbaycan dilinin qrammatikasında “hal”a və “hallanma”ya belə tərif verilir: “Hal söz birləşməsində və ya cümlədə adların başqa sözlərə olan müxtəlif münasibətini ifadə edir. Bir sözün hal dəyişmələrinin məcmusu hallanma adlanır”[2, 18]. 1980-ci ildə nəşr edilmiş kollektiv əsərdə hal kateqoriyasına aşağıdakı kimi izah verilir: “Hal kateqoriyası ismin başqa nitq hissələrindən fərqlənməsində əsas rol oynayır. Hal söz birləşmələrində və cümlədə isimlərin başqa sözlərlə əlaqəsini göstərən qrammatik kateqoriyadır. Hal şəkilçiləri qoşulduqları sözləri cümlənin başqa üzvləri ilə bağlayır, başqa sözlə, onlar arasında sintaktik əlaqə yaradır” [23, 48].

Müasir yapon dilini tədqiq edən Ş.Suzuki hal kateqoriyasına tərif verərək yazır: “Hal, ismin cümlə və söz birləşməsi daxilində digər sözlərə qarşı tutduğu mövqe və münasibət əlaqələrinin fərqlərini ifadə edən qrammatik kateqoriyadır”[48, 205]. Y.Kitahara hala bir qədər fərqli yanaşır: “Hal ismin, eləcə də ismə bərabər tutulan sözlərin cümlə daxilində digər sözlərə qarşı əlaqə və məna səviyyəsində göstərdiyi münasibət formalarının növləridir” [46, 98]. Müasir yapon dilçi alimi Y.Nitta “Halın ifadə formaları” məqaləsində hal haqqında fikirlərini ümumiləşdirərək hala maraq doğuran bir tərif verir: “Hal və hallanma xəbərin ifadə etdiyi hərəkət və halın reallaşması üçün lazımi və vacib bir iştirakçı kimi funksiyaya malik olan isim və

isimləşmiş sözlərin, eləcə də xəbər tərəfindən yaradılan həmin ümumi əlaqə və münasibət formalarına tabe olan isim və isimləşmiş sözlərin xəbərə qarşı mənə əlaqələrinin formal növləridir”[63, 119]. Bu tərfi digər əksər (M.Hüseynzadənin tərfi istisna olmaqla) təriflərdən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, burada cümlə daxilində ismin və isimləşmiş sözlərin digər sözlərlə deyil, məhz xəbərlə yaratdığı əlaqələr nəticəsində yaranan formalardan bəhs olunur.

T.Takahaşinin hal haqqında fikirləri digər alimlərin fikirlərindən çox da fərqlənmir. T.Takahaşi hala tərif verərək yazır: “İsmin cümlə və söz birləşməsi daxilində başqa sözlərə qarşı nə cür mənə əlaqələrinə malik olmasını ifadə edən və həmin mənə əlaqələri haqqında qrammatik kateqoriyaya hal deyirlər” [50, 26].

Göründüyü kimi, hal və hallanma haqqında alimlərin söylədikləri fikir, verdikləri izahat və təriflər bir-birindən köklü şəkildə fərqlənmir. Bəzi alimlər şərh və təriflərini sadə və konkret şəkildə versələr də, digərləri hala daha tam və ətraflı tərif verməyə çalışmışlar. Belə ki, alimlərin bir hissəsi cümlədə ismin digər sözlər arasındakı münasibətlərini, digər hissəsi cümlədə isim və isimləşmiş sözlərin xəbərlə münasibətlərini, bəzi alimlər isə cümlə və söz birləşməsi daxilində ismin digər üzvlərlə münasibətlərini önə çəkərək hal və hallanmaya, eləcə də hal kateqoriyasına maraqlı təriflər vermişlər. Lakin hala verilən bu və ya digər tərif və şərhləri müqayisə etdikdə bu alimlərin fikirlərini birləşdirən ümumi cəhəti asanlıqla görmək olur. Diqqət yetirsək, görürük ki, hər bir tərifin özəyini təşkil edən “ismin cümlə daxilində digər sözlərə münasibəti” ifadəsi alimləri birləşdirən fikirlərdəndir. Fikrimizcə, əvvəla, cümlə daxilində isimdən deyil, sintaktik vəzifə daşıyan isimdən söhbət gedə bilər. İkincisi, cümlə daxilində sintaktik vəzifə daşıyan ismin digər sözlərlə münasibətindən təkcə hal münasibətləri deyil, həm də digər münasibətlər (bağlayıcının yaratdığı münasibətlər) də yaranır ki, bu mənada verilmiş təriflər özünü çox da doğrultmur. Yiyəlik halı nəzərə almasaq, Y.Nitta və M. Hüseynzadənin verdiyi təriflər hal münasibətini daha düzgün əks etdirdiyini düşünürük. Fikrimizcə, cümlədə sintaktik vəzifə daşıyan isim və isimləşmiş sözlər əsasən xəbərin, eləcə də sintaktik

vəzifə daşıyan feillərin (feildən əmələ gələn sözlərin) tələbindən müxtəlif qrammatik dəyişikliyə məruz qalır ki, bu da hal və hallanmanı ortaya çıxırdır.

Dünyada elə iki dil yoxdur ki, onların dil sistemləri tamamilə eyni olsun. Bu həm fonetik, həm morfoloji, həm də digər sistemlərə aiddir. Qrammatik kateqoriyalar hər dildə eyni şəkildə ifadə olunmur. İltisqi dillər bu kateqoriyaları daha çox şəkilçi vasitəsi ilə ifadə edir. Elə dillər vardır ki, onlarda söz sırası önəmli rol oynayır (məs., amorf dillər). Bəzi dillərdə (flektiv dillər) bu, fleksiya və köməkçi nitq hissələrinin yardımı ilə həyata keçirilir.

Hər bir dilin özünəməxsus qrammatik quruluşu olduğuna görə, onlarda qrammatik mənaların ifadə vasitələri müxtəlif formalarda ortaya çıxır. Ona görə də hər bir dilə aid dil faktlarını tipoloji cəhətdən öyrənmək daha effektiv üsullardandır. Hər hansı bir dili tipologiyasına görə araşdırarkən dili təsvir etmək və qarşılıqlı müqayisə etmək üçün dilçilikdə *metadildən* istifadə edilir. Metadil təbii dilləri təsvir edən bir dildir. Hər hansı bir xarici dili və ya öz dilini öyrənmək üçün metadildən istifadə edilir. Müxtəlif sistemli dillərdə sayları və say konstruksiyalarını tipoloji cəhətdən tədqiq edən H. Zərbəliyev qeyd edir ki, dillərin tipoloji öyrənilməsi o deməkdir ki, sözlərin morfoloji quruluşu, eləcə də cümlələrin sintaktik quruluşu müəyyən əlamət və meyarlara görə qarşılaşdırılır. Bu zaman meyarın və əlamətin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif dil tipləri ortaya çıxır [92, 34]. Alim fikrinə davam edərək yazır ki, dilin meyarlara görə kvalifikasiyası mürəkkəb və çoxsaylı bir xarakter daşıyır. Belə ki, hər hansı iki dil müəyyən bir əlamətə görə üst-üstə düşsə də, digər əlamətə görə fərqlənir [92, 34].

M. Musayev metadil anlayışına aydınlıq gətirərək yazır: “Metalingvistik qavramı dilçilikdə təbii, canlı dilə dair yazılmış tədqiqatlara görə müəyyənləşdirilən ikinci bir dil-ifadə sistemi kimi xarakterizə olunmaqdadır. Dil səviyyələrinin özünəməxsus bir şəkildə tipoloji qavranılması və kateqoriyalaşdırılması müasir dilçiliyin universal miqyasdakı əsas meyarları və ya metadili olaraq bilinməkdədir” [22, 26].

Dünya dillərində hal münasibətləri dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq

müxtəlif qrammatik vasitələrlə ifadə olunur ki, bu qrammatik vasitələr dilin tipinə görə həm forma ilə, həm də formasız ortaya çıxa bilər. Dünya dillərində qrammatik mənanın ifadəsi üçün istifadə olunan suffiks, qoşma, suppletivlər, fleksiya, söz sırası, vurğu, izafət və s. kimi qrammatik vasitələrin mövcudluğu məlumdur.

Dünya dillərində hal sisteminin tipoloji əlamətlərinin müxtəlif və rəngarəng olmasını qeyd edən yapon dilçisi Tsunoda Tasaku dünya dilləri və yapon dili arasında müqayisəli şəkildə tədqiqat aparmış və onların təsnifini vermişdir. Müəllif əvvəlcə hal münasibətləri haqqında belə bir fikir söyləyir: “Halın nədən ibarət olması ilə bağlı tərif vermək çətindir. Ona görə də şərti olaraq deyə bilərik ki, hal isim, əvəzlik və s. sözlərdə özünü göstərir və özünəməxsus qrammatik forma şəklində isim, əvəzlik və s. sözlərin cümlə daxilində başqa sözlərlə yaratdığı əlaqəni ifadə edir”[57, 29]. Bundan sonra, tədqiqatçı fikirlərini davam etdirərək dünya dillərində hal münasibətlərinin mümkün ola biləcək əsas ifadə formalarını üç qrupa – A, B, C qruplarına bölür.

A) Söz sonluqlarının dəyişməsi: Məsələn latın dilində cümlədə “*puella*” ismi bu cür dəyişməlidir: *puella, puellam, puellae* və s.. İngilis dilində əvəzliliklərin dəyişməsi də bu qrupa daxil edilə bilər. *he, him, his, yaxud they, them, their, theirs* və s.

B) Sözünü (önlük) və qoşmalar vasitəsilə: Halın sözünü ilə ifadəsinə ingilis dilini (*to school, from school* və s.), qoşmalarla ifadəsinə yapon dilini (学校へ (*qakkou e*)- məktəbə、学校から (*qakkou kara*)- məktəbdən və s.) misal göstərmək olar. Söz sonluqlarının dəyişməsi ilə bərabər sözünüclərdən istifadə olunan dillər də vardır. Məsələn: ingilis dilində: *to him, from him, yaxud to them, from them* və s.

C) *Suppletiv formalar vasitəsilə*. Məs.: ingilis dilindəki *I* və *me*; alman dilindəki *Ich* və *mich* buna misal ola bilər[57, 29].

Hal münasibətlərinin A və B qrupları üzrə ifadəsinə dünya dillərində tez-tez rast gəlinir, C qrupu isə çox da geniş yayılmayan formaya aid edilir.

Hansı qrammatik vasitələrlə ifadə olunmasından asılı olmayaraq, hər bir dildə müəyyən sayda hallar formalaşmışdır. Elə dillər vardır ki, artıq onlarda halların sayı sabitləşmişdir. Lakin elə dillər də vardır ki, hələ də halların say tərkibi

sabitləşməmişdir. Azərbaycan dilində də əvvəl yazılmış qrammatika kitablarında “çağırış halı” da daxil olmaqla yeddi halın mövcudluğu göstərilirdi. Sonradan halların say tərkibi dəyişdirilərək “çağırış halı” nəzərə alınmamış və hal-hazırda altı hal sabitləşmişdir.

Qədim latın dilinin qrammatikasında ismin altı halı müəyyən edilmişdir. Müasir rus dilində və türk dilində də ismin altı halı sabitləşmişdir. Alman dilində əvvəllər ismin səkkiz halı olmuş, indi isə dörd hal (nominativ, genitiv, dativ, akkuzativ) mövcuddur.

Yapon, fars, fransız dillərində isimlər hallanmır, hal münasibətləri qrammatik vasitə olan köməkçi sözlərlə ifadə olunur. Yəni hal mənalarını ifadə etmək üçün, xüsusi formal əlamət yoxdur. Burada həmin vəzifəni sözönləri, qoşmalar, izafət yerinə yetirir.

İsmin halları və hal kateqoriyasındakı istisnalar nə qədər az olarsa, dilin qrammatikasını öyrənmək bir o qədər asan olar. Məsələn, eston dilində 22 halın olması həmin dilin qrammatikasını öyrənməyi çətinləşdirir [5, 357]. Rus dili də mürəkkəb hal kateqoriyasına malik olan dillərdəndir. Rus dilində isimlər üç cür hallanır. Burda isimlərin həm cinsə, həm də kəmiyyətə görə hallanması bir-birindən fərqlənir.

Dünya dillərində hal münasibətləri və onların ifadə xüsusiyyətləri haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq üçün onların hansı vasitələrlə ifadə olunmasını araşdırmağa çalışaq. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hal münasibətləri yaradan qrammatik forma və vasitələr – suffiks, sözönu (önlük), qoşma, suppletivlər, fleksiya, vurğu, izafət və s. ibarətdir. Bu vasitələrin hər birini daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Suffiks: Hal münasibətlərinin suffikslərlə ifadə olunduğu dillərə ingilis, alman, rus, türk, ərəb və s. misal ola bilər. İngilis dili dünyada ən geniş yayılmış bir dildir və burada ismə xas olan əsas qrammatik kateqoriyalardan biri də hal kateqoriyasıdır. F.Veysəlli [33, 286], O.Musayev [20, 30] ingilis dillində ismin iki halı olduğunu göstərir. Bunlar ümumi hal (*Common Case*) və yiyəlik halı, (*Possesive Case*) adlanır.

Yalnız yiyəlik halı morfoloji vasitə ilə yaranan haldır.

O.Musayevin ingilis dilində ismin hallanması haqqındakı şərhinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, müasir ingilis dilində ismin ümumi halda olduğunu bildirən xüsusi şəkilçi yoxdur [21, 30-38]. İsmi morfoloji cəhətdən səciyyələndirən formal əlamət onun şəkilçisizliyi hesab oluna bilər. Məs., *a bag, a bench, a table, water* və s.

İngilis dilində ismin yiyəlik halı əsas etibarilə şəxs və əşya arasında mövcud olan sahiblik və yiyəlik əlaqəsini ifadə edir və əşyanın kimə məxsus olduğunu bildirir. Məs.: *the boy's name, the doctor's advice* və s.

Hal münasibətlərinin suffikslərlə ifadə olunduğu dillərdən biri də alman dilidir. Bu dildə ismin dörd halı vardır. Alman dilində isimlər və isim kimi hallanan digər nitq hissələri hallandıqda şəkilçilərlə bir yerdə sözün əvvəlində gələn artıqlar da hallanır. Alman dilində hallanma həm cinsdən, həm də kəmiyyətdən asılı olaraq dəyişir. Bunun necə baş verdiyini əyani təsəvvür etmək üçün F.Veysəllinin alman dilində artıqların hallanma cədvəlində olduğu kimi nəzərinizə çatdırırıq [33, 287].

Hallar	Təkdə			Cəmdə		
	Kişi cinsi	Qadın cinsi	Orta cins	Kişi cinsi	Qadın cinsi	Orta cins
Nominativ	<i>der Tag</i>	<i>die Frau</i>	<i>der Hase</i>	<i>die Tage</i>	<i>die Frauen</i>	<i>die Hasen</i>
Genitiv	<i>des Tages</i>	<i>der Frau</i>	<i>des Hasen</i>	<i>der Tage</i>	<i>der Frauen</i>	<i>der Hasen</i>
Dativ	<i>dem Tag</i>	<i>der Frau</i>	<i>dem Hasen</i>	<i>den Tagen</i>	<i>den Frauen</i>	<i>den Hasen</i>
Akkusativ	<i>den Tag</i>	<i>die Frau</i>	<i>den Hasen</i>	<i>die Tage</i>	<i>die Frauen</i>	<i>die Hasen</i>

Müasir Alman dilində yönlük halda –e şəkilçisi çox zaman işlədilmir. Xüsusən *-er, -el, -en, -chen, -lein, -tum* ilə bitən sözlərdə yiyəlik və yönlük hallarda –e şəkilçisi

heç vaxt işlədilmir. Məs.: *dem Flügel, dem Zimmer* və s. [9, 37].

Rus dilində də hal münasibətləri suffikslərlə ifadə edilir. Artıq yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, rus dilində qrammatik hal mənasını ifadə etmək üçün 6 hal formalaşmışdır. Rus dilində hallanma digər dillərə nisbətən mürəkkəb xarakter daşıyır ki, bu da hallanmanın əsasən cinsə və kəmiyyətə görə dəyişməsi ilə bağlıdır. Rus dilində altı hal forması var və onlar *Именительный, Родительный, Дательный, Винительный, Творительный, Предложный* adlanır. Məs.: *шуба, шубы, шубе, шубу, шубой, шубам* və s. [130].

Ümumiyyətlə, rus dilçiləri rus dilində hallanmanı üç yerə bölürlər ki, bunlar da müvafiq olaraq I, II, III hallanma adlanır [81, 221; 8, 34]. Hallanmanın bu üç tipinə dair alimlər tərəfindən çoxlu fikirlər söylənmiş və saysız-hesabsız elmi əsərlər yazılmışdır. A.П.Величук, В.А.Кочергина, Н.М.Шанский, А.Н.Тихонов və başqaları da bu mövzuya toxunaraq müvafiq təhlillər aparmışlar[131].

Ərəb dilində də hal münasibətlərinin ifadəsi qrammatik-morfoloji yolla, yəni adların formal cəhətdən dəyişməsi ilə baş verir. Ərəb dilində ismin üç halı vardır: adlıq hal (rafun), yiyəlik hal (carrun) və təsirlik hal (nasbun) [18, 186]. Bu dildə də adlıq hal, başqa dillərdə olduğu kimi, cümlədə hər hansı bir təsirdən azaddır. Ərəb dilində yiyəlik halın semantik həcmi bəzi dillərdəkindən daha əhatəlidir. Azərbaycan dili ilə müqayisə etsək, bu hal təkcə yiyəlik və sahiblik mənası deyil, yönlük və çıxışlıq halların mənasını da ifadə edə bilər. Təsirlik halın ərəb dilində əhatə dairəsi yiyəlik hala nisbətən daha genişdir. Bu haldan təkcə vasitəsiz tamamlığı bildirmək üçün deyil, həm də yönlük, çıxışlıq və digər halların mənasını ifadə etmək məqsədi ilə istifadə olunur. Bundan başqa ərəb dilində qeyri-müəyyənlik bildirən adların suffikslərin dəyişməsi ilə ifadə olunan hallanma növü mövcuddur ki, ona tənvinli hallanma deyirlər. Belə ki, adlıq halda *un*, yiyəlik halda *in*, təsirlik haldə isə *ən* şəkilçiləri adlara əlavə olunur. Məs.:

Adlıq. *darun* – (bir) ev

Yiyəlik. *darin* – (bir) evin

Təsirlik. *darən* – (bir) evi

Hal münasibətlərinin suffikslərlə (şəkilçilərlə) ifadə olunduğu dillərə türk dilləri də aiddir. Müasir türk dillərinin əksəriyyətində altı üzvlü hal kateqoriyası formalaşmışdır: 1) *adlıq*, 2) *yişəlik*, 3) *yönlük*, 4) *təsirlik*, 5) *yerlik*, 6) *çıxışlıq*.

Lakin bəzi türk dillərində (məsələn, qazax, qaraçay-balkar, çuvaş və s.) *birgəlik* və *çağırış* halları əlavə hal formaları kimi qeyd olunur. Yakut dilində türk dilləri üçün ümumi olan altı haldan başqa əlavə dörd hal forması da vardır [34, 45].

Türk dillərində hallar müxtəlif adlarla adlandırılmışdır. Halların dırları bəzən üst-üstə düşsə də, çox vaxt onlar bir-birindən fərqlənir. Məsələn: Türk dilində: 1) *yalın*, 2) *ilişik*, 3) *varımlı*, 4) *belli işlənmiş*, 5) *durumlu*, 6) *çıkımlı* [27, 35]. Uyğur dilində: 1) *baş*, 2) *eqilik*, 3) *beriş*, 4) *çüşüm*, 5) *orunvakit*, 6) *çikiş*. Tatar dilində: 1) *baş*, 2) *uyalek*, 3) *yunəleş*, 4) *töşem*, 5) *urınvakit*, 6) *çığış* [34, 44].

Azərbaycan, türk, uyğur və tatar dillərində hal şəkilçilərinin hallara görə dəyişməsi aşağıda cədvəl şəklində verilir [34, 44].

dillər hallar	Azərbaycan	Türk	uyğur	Tatar
Yiyəli k	-nın,-nin,-nun, - nün	-nın,-nin,-nun, - nün	-nin	-nın, -nen
Yönlü k	-a, -ə, -ya, -yə	-a, -e, -ya, -ye	-ğa, -qə, -ka, - kə	-qa, -qə, -ka, - kə, -na, -nə, -a, -ə
Təsirli k	-ı, -i, -u, -ü, -nı, -ni, -nu, -nü	-ı, -i, -u, -ü, -yı, -yi, -yu, -yü	-ni, -n	-nı, -ne, -n
Yerlik	-da, -də	-da, -de, -ta, -te	-da, -də, -ta, -tə	-da, -də, -ta, - tə, -nda, -ndə
Çıxışlı q	-dan, -dən	-dan, -den, -tan, -ten	-din, -tin,	-dan, -dən, - tan, -tən, -nan, - nən

Qoşma: Hal münasibətlərini ifadə edən qrammatik vasitələrdən biri qoşmadır. Türk dillərinin qrammatik quruluşuna nəzər salsaq, görərik ki, hal münasibətlərinin ifadə olunmasında hal şəkilçilərindən başqa, qoşmalardan da geniş istifadə olunur.

Qoşma tarixən əsas nitq hissələrindən ayrılmış, həm türk dillərində, həm də yapon, koreya, fars və s. dillərdə geniş istifadə olunan qrammatik vasitədir.

Türkoloq R.Rüstəmov qoşma ilə bağlı fikirlərini belə ifadə edir: “Türk dilləri qrupunun ən spesifik xüsusiyyəti qoşmalarda əks olunmuşdur və bu köməkçi nitq hissəsi tarixən əsas nitq hissələrinin semantik və qrammatik transformasiyası nəticəsində törənmişdir. Bunun nəticəsidir ki, qoşmalar semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə əsas nitq hissələrinə ən yaxın nitq hissəsi sayılır. Qoşmalar əsas nitq hissələrindən təcrid olunduğu kimi, morfoloji əlamətlərin (şəkilçilərin) yaranması üçün də mənbə rolunu oynayır” [28, 37].

Türkologiyada çoxdan qəbul olunmuş bir fikrə görə, tarixən sözlər köməkçi sözlərə, köməkçi sözlər isə şəkilçilərə çevrilirlər. Dilimizdə elə qoşmalar vardır ki, onlar həm şəkilçi, həm də qoşma kimi işlənməkdədir. Məsələn, *ilə* qoşması saitle bitən isimlərdə ayrı (*su ilə yu*), samitlə bitən isimlərdə isə *-la*, *-lə* şəkilçisi kimi işlənir (*qələmlə yaz*). Lakin güman etmək olar ki, *ilə* qoşması tezliklə yerini tam şəkilçilərə verəcək. Belə ki, saitle qurtaran ismlər də, indi dialektlərimizdə işlətdiyimiz *-yla*, *-ylə* şəkilçiləri ilə işlənə biləcəyi güman olunur. Məsələn, *su ilə yu* əvəzinə *suyla yu* və s. [126], [127], [128].

E. Hacıyev dilimizdəki qoşmaları sabit və qeyri-sabit olaraq iki yerə bölərək qeyd edir ki, sabit qoşmalar digər qoşmalardan fərqli olaraq yalnız qoşma vəzifəsi daşıyır. Buraya *kimi*, *tək*, *sarı*, *üçün*, *ötrü*, *görə*, *içrə*, *aid*, *dair*, *məxsus* qoşmaları daxildir. Qeyri-sabit qoşmalar isə qoşma olmaqdan başqa digər nitq hissələrinə (sifətə, zərfə, isimə) də daxil ola bilər. Alim qeyri-sabit qoşmalara *qabaq*, *sonra*, *bəri*, *qarşı*, *içəri*, *yuxarı*, *aşağı* və s. daxil olduğunu bildirir [13, 61].

Hal münasibətlərinin qoşmalarla ifadə olunması fars dilinə də aiddir. Qoşmalar fars dilində hal münasibətlərini yaradan vasitələrdən biridir. Təsirlik halın fars dilində ifadə vasitəsi *ra* qoşmasıdır. Bu qoşma isimlərin sonuna artırılaraq təsirlik hal mənasını yaradır. Məsələn:

Pənbe ra dər bəhar mikaərənd – pambığı yazda əkərlər [3, 139].

Koreya dilində hal münasibətlərinin ifadəsinə nəzər salsaq, görürük ki, hal mənaları əsasən hal köməkçi sözləri ilə, yəni hal qoşmaları ilə əmələ gəlir.

Koreyalı tədqiqatçı Şin Çan Sunun təsnifatını aşağıda cədvəl şəklində veririk.

Hallar	Qoşmalar
Adlıq hal	i (ga), kkeso
Təsirlik hal	rul (ul, l)
Yönlük hal	e, ege, hante, kke, toro, pogo, eso, egeso, hanteso, so, kkeso
Alət halı	ro, uro, rosso, roso, roda, ero, egero, kkero, hantero, robuto
Birgəlik halı	wa, kwa, hago, rang, kang

Sözönü: Hal münasibətlərinin ifadəsində vacib grammatik vasitələrdən biri sözönlərdir. Geniş tədqiq edilmiş ingilis, alman, fransız, rus, fars və s. dillərdə hal mənalarının yaranmasında sözönlərdən istifadə edilir. İngilis dilində *in, at, on, to, from, with* kimi sözönlərdən istifadə etməklə yönlük, yerlik, çıxışlıq, birgəlik halların mənaları ifadə edilir.

Sözönlərin istifadə olunduğu dillərdən biri, artıq qeyd etdiyimiz kimi, alman dilidir. Sözönlərin cümlədə ifadə etdiyi sintaktik vəzifələrdən biri də ismin hansı halda olduğunu təyin etməsidir. Sözönlərin bu cəhəti alman dilində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hər bir sözönü bir və ya iki halı idarə edir. Bu cəhətinə görə alman dilində sözönləri dörd qrupa ayırırlar:

1. Yönlük və təsirlik hal tələb edən sözönləri.
2. Yalnız yönlük hal tələb edən sözönləri.
3. Yalnız təsirlik hal tələb edən sözönləri.
4. Yiyəlik hal tələb edən sözönləri [10, 58-59].

Rus dilində halların ifadə olunmasında sözönlərinin xüsusi yeri var. Qaydaya

görə, onlar şəkilçilərlə bərabər işlənir. Məsələn: *окно* – *из окна* və s. Əgər hal şəkilçisi qəbul etmiş sözlər omonim olarsa, onda sözönləri onları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edən yeganə qrammatik vasitə kimi çıxış edir: *к углу, в углу* və s. Bundan başqa, hallanmayan sözlərə sintaktik məna vermək üçün də sözönlərindən istifadə edilir: *пуговицы для пальто, заплатить за пальто, выйти в пальто* və s. [102, 117].

Fransız dilində adlıq haldan başqa, digər hallar **de** və **à** sözönləri vasitəsilə reallaşır. Yiyəlik halın mənası **de** sözünü vasitəsilə əmələ gətirilir. Burada müəyyənlik və cinsdən asılı olaraq yaranan hal mənası uyğun qrammatik forma ilə bir-birindən fərqlənir. *le livre* (kitab), *la table* (stol) sözlərinin hər ikisi müəyyənlik haldadır, lakin *livre* “kitab” kişi cinsində, *table* “stol” isə qadın cinsindədir. Bu sözlərin yiyəlik halı aşağıdakı kimi ifadə olunur. Məs.,

du livre (kitabın), **de la** table (stolun)

Le livre du professeur – Müəllimin kitabı

Le cahier de la fille – Qızın dəftəri [91, 50].

de sözünü kişi cinsini bildirən *le* artikli ilə birləşərək birləşmiş *du* artiklini əmələ gətirir: (*de* + *le*) = *du*. Qadın cinsində isə belə birləşmə baş vermir.

Fars dilində hal münasibətlərinin əksəriyyəti sözönləri ilə düzəlir. Yönlük hal *be* sözünü ilə düzəlir. Bu qoşma isimlərin əvvəlində işlənərək hərəkətin şəxsə və ya obyektə doğru istiqamətini bildirir. Məs.,

Delara be dābestan mirəvād – Dilarə məktəbə gedir [3, 127].

Suppletiv: Hal münasibətlərinin yaranmasında suppletivlərin iştirakına ingilis, alman, rus və s. dillərində rast gəlinir. İngilis dilində hal münasibətləri suppletivlərlə, yəni əvəzliliklərin kökdən dəyişməsi ilə də reallaşa bilər. Belə dəyişməyə *he*, *him*, *his*, yaxud *they*, *them*, *their*, *theirs* misal göstərmək olar.

Alman və rus dillərində də hal münasibətlərinin suppletivlərlə ifadə olunmasında əvəzliliklərin kökdən dəyişməsinə təsadüf edilir: alman dilində: *ich-mən*, *mir-mənə* və s., rus dilində: *я-mən*, *мой-mənim*, *мне-mənə* və s.

Vurğu və fleksiya: Vurğu və daxili fleksiya əsasında hal münasibətlərinin əmələ gəldiyi dillərə nümunə olaraq rus dilini göstərmək olar: vurğunun yerinə görə: *pekú* və *péku*, *δόμα* və *δομά* və s., ayrı-ayrı hal formaları üçün səslərin əvəzlənməsi ilə: *посол – посла, ковер – ковре, лоб – лба* və s.[132].

İzafət: İzafətlə ifadə olunan hal münasibətləri fars dilində özünü biruzə verir. Azərbaycan dili ilə müqayisədə yiyəlik hal fars dilində izafətlə verilir. Məsələn:

Bəradər-e mən – Mən**im** qardaşım,

Misaldan göründüyü kimi, bu kimi birləşmələrdə iştirak edən sözlərin yeri dəyişir və birinci sözlərin sonuna *e* səsi artırılır. Fars dilində bu kimi birləşmələrə izafət birləşməsi, *e* səsinə isə izafət işarəsi deyirlər [3, 92].

Artıqlar: Hal mənalarının ifadəsində iştirak edən qrammatik vasitələrdən biri artıqlardır. Alman dilində hal münasibətlərinin ifadə vasitələrini araşdırarkən məlum olur ki, burada halın qrammatik mənaları artıqlarla da ifadə olunur. Məsələn, *der Tag, des Tages, dem Tag, den Tag*. Göründüyü kimi, alman dilində sözlər hallanan zaman şəkilçilərinin dəyişməsi ilə birlikdə artıqlar da dəyişir.

Ərəb dilində də artıqlar hallanmada fəal iştirak edir. Belə ki, ərəb dilində müəyyənlik bildirən isimlərdə artıqlı hallanma baş verir. Onu da qeyd edək ki, artıqlar qoşulan sözün tənvinləri atılır. Ərəb dilində müəyyənlik *əl* artıqlı ilə ifadə olunur. Üçhallı tənvinli hallanmada adlıq halda *u*, yiyəlik halda *i*, təsirlik halda isə *ə* qalır. Məs.,

Adlıq. *əl kitab* – kitab

Yiyəlik. *əl kitabı* – kitabın

Təsirlik. *əl kitabə* – kitabı [5, 358-359].

Fransız dilində hal mənalarının yaranması üçün tək-cə sözlərdən deyil, həm də isimdən əvvəl işlənərək onun cinsini, müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyini, o cümlədən kəmiyyətini bildirən artıqlardan istifadə edilir. Artıqlar qrammatik vasitə kimi köməkçi sözlərə aid edilir [26, 145].

Hal münasibətlərinin ifadəsində istifadə olunan qrammatik vasitələri

araşdırdığımız bəzi dillərin materialları əsasında nəzərdən keçirdikdən sonra aşağıdakı ümumiləşdirmələri apara bilərik.

1. Türk dillərində bütün adlar, yəni substantivləşmiş bütün sözlər və məsdərlər hallanır. Türk dilləri hal kateqoriyasının mövcud olduğu dillərdir. Bu dillərdə hal münasibətləri təkcə morfoloji yolla (şəkilçilərlə) deyil, həm də qoşmalarla ifadə olunur. Bu, türk dillərinə xas olan əsas xüsusiyyətlərdən biridir.

2. İngilis dili üzrə araşdırma bizə belə bir nəticə çıxarmaga imkan verir ki, bu dildə hal münasibətlərini ifadə etmək üçün bir neçə qrammatik vasitədən istifadə olunur. Bunlar şəkilçilər, sözönləri və suppletivlərdir.

3. Alman dillində hal kateqoriyası ingilis dilinə nisbətən daha mükəmməl bir formadadır. Alman dilində halların sayı ingilis dilinə nisbətən daha çoxdur. İsimlər hallanan zaman təkcə şəkilçilər deyil, artikllər də dəyişir. Bu dildə halların ifadə vasitəsi kimi sözönləri də xüsusi rol oynayır. Düşünürük ki, üç köməkçi sözün — artıql, şəkilçi və sözönlərin birgə işlənərək hal münasibəti yaratması alman dilinin özünəməxsus xüsusiyyəti sayıla bilər.

4. Rus dilində hal münasibətləri qrammatik kateqoriya kimi formalaşmışdır. Burada hal münasibətlərini ifadə etmək üçün bir deyil, bir neçə qrammatik vasitədən – şəkilçi, sözönu, vurgu, suppletiv, daxili fleksiya – istifadə olunur.

5. Ərəb dili digər dillərlə müqayisədə qrammatik quruluşunun mürəkkəbliyi ilə seçildiyinə görə, hallanma sistemi də çox mürəkkəbdir. Ərəb yazısında qısa saitlər və tənvinlər yazılmadığına görə, hal əlamətləri çox vaxt yazıda öz ifadəsini tapmır [19, 428]. Ərəb dilində hal münasibətləri əsasən morfoloji-qrammatik yolla, yəni həm şəkilçilərin artırılması ilə, həm də artikllərlə ifadə olunur. Rus, alman, türk və s. dil kimi, ərəb dili də hal kateqoriyası olan dillərə aid edilir.

6. Fransız dili, ingilis və alman dilləri kimi flektiv dillərə aid edilsə də, burada hal kateqoriyasının ifadəsində isim morfoloji dəyişməyə məruz qalmır. Fransız dilində hal münasibətləri artıql və sözönləri vasitəsi ilə reallaşır. Hallara görə dəyişmə morfoloji yolla olmadığı üçün hal kateqoriyası haqqında danışmağın düzgün

olmadığını düşünürük.

7. Hal kateqoriyası olmayan dillərdən biri də fars dilidir. Fars dilində hal münasibətləri təkcə morfoloji yolla (şəkilçi) deyil, əsas etibarilə sözlərlə, qoşma, eləcə də izafətlə verilə bilər. Fars dilində sözlərlə və qoşmalar Azərbaycan dilindəki hal şəkilçilərinin qarşılığı kimi işlənərək sözlər arasında əlaqələndirici rol oynayır [29, 110-111].

8. Koreya dilində halların qrammatik mənalarını ifadə etmək üçün əsasən qoşmalardan istifadə olunur. Bu köməkçi sözlər tarixən leksik və qrammatik mənaya malik olan sözlər olmuş, zaman keçdikcə leksik mənalarını itirərək qoşmalar şəklində sabitləşmişdir.

Müasir Koreya dilində hal mənalarını ifadə edən qoşmaların şəkilçiləşmə mərhələsində olduğunu düşünürük. Belə ki, Koreya dilində işlədilən bəzi qoşmalar mənə və istifadə qaydasına görə digər qoşmalarla eyni olsa da, birləşdiyi sözün axırıncı səsinin sait, yaxud samit olmasından asılı olaraq fonetik dəyişikliyə məruz qalır. Koreya dili də hal kateqoriyasının mövcud olmadığı dillərə aid edilir.

1.2. Yapon dilində hal münasibətlərinin yapon və dünya dilçiliyində tədqiqi

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, yapon dili morfoloji tipinə görə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin də daxil olduğu iltisqi dillərə aid edilir. Məlum olduğu kimi, iltisqi dillərdə qrammatik mənənin ifadəsində əsas ağırlıq şəkilçilərin üzərinə düşür. Digər tərəfdən iltisqi dillər sintaktik-konstruktiv səviyyədə sintetik və analitik olmaqla iki böyük qrupa bölünür. Azərbaycan dilində olduğu kimi yapon dilində də həm analitik, həm də sintetik xüsusiyyət olduğundan, biz bu dili sintetik tip kimi *kök+şəkilçi* və analitik tip kimi isə *kök+köməkçi söz* variantlarına bölə bilərik.

Genealoji təsnifata gəldikdə isə, dilçi alimlər Koreya dili kimi yapon dilini də çox vaxt Uzaq Şərqin əlahiddə dili kimi ayrıca göstərirlər. Yapon dilinin genealoji mənsubiyyəti ilə bağlı iki fərziyyə mövcuddur: “Şimal” fərziyyəsi və “Cənub” fərziyyəsi. Şimal fərziyyəsinə görə, yapon dili qrammatik nöqteyi-nəzərdən Asiyada

geniş yayılmış Altay dilləri ailəsinə daxil edilir. Cənub fərziyyəsinə görə, danışığda səslənmə nöqteyi-nəzərdən bu dil Malay-Polineziya dilləri ailəsinə aid edilir [43, 8].

Məlumdur ki, Azərbaycan dilində hal münasibətlərini ifadə etmək üçün qrammatik forma kimi şəkilçilərdən istifadə olunur. Yapon dilində isə vəziyyət başqa cürdür. Belə ki, yapon dili morfoloji tipinə görə Azərbaycan dili kimi iltisqi dillərə aid edilsə də, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, hal mənalarını ifadə etmək üçün şəkilçilərdən deyil, yalnız köməkçi sözlərdən, yəni qoşmalardan istifadə olunur. Bu qoşmalar digər hal münasibəti qoşmalarından fərqlənir. Onların əsas vəzifəsi hal münasibətlərini ifadə etməkdən ibarətdir və onların sayı azdır. Bundan başqa, onlar forma cəhətdən də digərlərindən fərqlənir. Bu qoşmalar yapon dilçiliyində 格助詞 (kakucoşi) – sadə hal qoşmaları, qalanları isə 複合格助詞 (fukuqoukakucoşi) – mürəkkəb hal qoşmaları adlandırılır [39, 14]. Mürəkkəb hal qoşmaları məhz əsas sadə hal qoşmaları vasitəsilə sözlərə qoşularaq hal münasibətləri yaradırlar. Mürəkkəb qoşmaları Azərbaycan dilindəki qoşmalarla müqayisə etməklə onların fərqli və oxşar cəhətlərini görmək olar. Məsələn, sadə hal qoşmalarına を(o) – təsirlik hal, に(ni) – yönlük hal, 4) と (to) – birgəlik hal, mürəkkəb hal qoşmalarına isə に対して(ni taişite) – *~yə qarşı*, にとって(ni totte) – *~yə görə*, をめぐって(o mequtte) – *ətrafında* və s. misal göstərə bilərik. Qoşmaların hər iki növünü cümlədə işlətsək aşağıdakı mənzərəni görə bilərik:

(1) 先生は学生に言いました	(2) 先生は学生に対して厳しいです
Sensei va qakusei ni iimaşıta	Sensei va qakusei ni taişite kibişii
Müəllim tələbəyə dedi	Müəllim tələbəyə qarşı ciddidir

Göründüyü kimi, (1) cümləsində に(ni) – yönlük halı bildirən sadə qoşma istifadə olunmuşdur. Azərbaycan dilində bu qoşma -yə yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Azərbaycan dili ilə müqayisə etdikdə, həmin qoşmanın mənə və funksiyasının eyni olduğu görünür. Hətta yapon dilindəki cümlədə söz sırasının Azərbaycan dilindəki cümlənin söz sırası ilə üst-üstə düşdüyünü görmək olar. (2) cümləsində isə に対して(ni taişite) – *~yə qarşı* mürəkkəb qoşması işlədilmişdir ki,

bu da に(ni) sadə qoşması ilə 対して(taişite) – *qarşı* qoşmasının birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Buradan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, yapon dilindəki sadə hal qoşmaları Azərbaycan dilindəki hal şəkilçilərinə, mürəkkəb hal qoşmaları isə Azərbaycan dilindəki qoşmalara uyğun gəlir.

Bu tədqiqatda əsas diqqəti yapon dilindəki sadə hal qoşmalarına yetirəcəyik.

Dilçilikdə qoşmalar, onların ayrı-ayrı dillərdə yaranma tarixi, daşdığı funksiyalar haqqında kifayət qədər məlumat verilsə də, qoşma və hal şəkilçilərinin fərqi haqqında fikirlər çox azdır. Hal şəkilçiləri olmayan dillərdə qoşmalar hal şəkilçiləri ilə eyniləşdirilir. Belə çıxır ki, qoşmalar hal kateqoriyasının qrammatik formalarıdır. Bu məsələ xüsusilə hal kateqoriyası olmayan dillərdə daha mürəkkəbdir, çünki belə dillərdə hal şəkilçilərinin funksiyalarını ifadə edən əsas vasitələrdən biri qoşmalardır. Qoşma və hal şəkilçilərinin mənşəyinə gəldikdə isə deyə bilərik ki, onlar dilin bütün tarixi inkişaf mərhələsində bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olmuş hətta bir sıra dillərdə qoşmaların sonradan hal şəkilçisinə keçməsi prosesi baş vermişdir. Lakin qoşmaların mənşəyi barədə qəti fikir mövcud deyildir. Dilçilikdə belə bir fikir də hökm sürür ki, qoşmalar bir qayda olaraq müstəqil mənalı sözlərdən, xüsusilə zərflərdən yaranmışdır. Hal şəkilçilərinin yaranmasını isə, əsasən işarə əvəzlilikləri ilə əlaqələndirirlər. Onu da qeyd edək ki, yapon dilində qoşmalar daha çox işlənir və hal münasibətləri də bu qoşmalar hesabına yaranır. Tarixi tədqiqatlara görə, müasir yapon dilində istifadə olunan qoşmalar mənşə etibarilə müstəqil sözlər olmuşdur. Bu qoşmalar haqqında təsəvvür yaratmaq üçün qısa məlumat verməyi düşünürük.

Yapon dilində hal münasibətləri ifadə edən qoşmaların mənşəyi haqqında P.Kvonun əsərində məlumat verilir. O, Tokio Universitetinin professoru A.Matsumuranın əsərlərinə əsaslanaraq hal qoşmalarının əmələ gəldiyi sözləri şərh etmiş [65, 15-16], müasir yapon dilində hal qoşmaları kimi qəbul olunan か(qa) – adlıq, の(no) – yiyəlik, を(o) – təsirlik, に(ni) – yönlük, へ(e) – istiqamət, と(to) – birgəlik, で(de) – yerlik, から(kara) – çıxışlıq, より(yori) – müqayisə bildirən sadə hal qoşmalarının mənşəyi haqqında məlumat vermişdir: (bax: 朴在權、『現代日本語・

韓国語の格助詞の比較研究』東京、勉誠社、1997).

1) が(qa) – の(no) ilə birlikdə qədim vaxtlardan həm subyekti ifadə etmək üçün, həm də təyinetmə funksiyası yerinə yetirmək üçün istifadə olunmuşdur. Zaman keçdikcə subyekt ifadə etmə funksiyası genişlənmiş, təyinetmə funksiyası isə daralmağa doğru meyillənmişdir.

2) の(no) – が(qa) ilə əks olan bir istiqamətdə inkişaf edərək təyinetmə funksiyasını genişləndirmiş, lakin subyekt ifadə etmə funksiyasını azaltmışdır. Müasir yapon dilində yalnız feili sifət tərkibi daxilində subyekti ifadə etmə funksiyasını hələ də saxlamışdır.

3) を(o) – əvvəllər müstəqil söz kimi istifadə olunmuşdur. Belə bir fikir mövcuddur ki, bu qoşma tarixən hiss-həyacan ifadə edən nidadan hal qoşmasına çevrilmişdir. Bir çox tədqiqatçıların iddiasına görə, hal qoşması funksiyasından hiss ifadə etmə funksiyası əmələ gəlmişdir. Müasir yapon dilində を(o) yalnız hal qoşması kimi istifadə olunur.

4) に(ni) – əvvəllər müstəqil söz kimi istifadə olunmuşdur. Bu qoşmanın zərflik birləşməsində istifadə olunan に(ni)-dən əmələ gəlməsi fikri ilə yanaşı, hal-vəziyyət ifadə etmə mənasına malik olan sözdən yaranması fikri də vardır.

5) へ(e) – Heyan dövründə (794-1185) あたり (atari) – *bu yer, bu ətraf* mənasında istifadə olunan isimdən əmələ gəlməsi fikri mövcuddur. Əvvəlcə istiqaməti ifadə etmə funksiyası yerinə yetirmiş, sonradan, yəni Heyan dövrünün ikinci yarısından məqsəd ifadə edən に(ni)-nin funksiyasını yerinə yetirməyə başlamışdır. Müasir yapon dilində bu qoşma məqsəd və çatma nöqtəsi mənalarını ifadə edən に(ni) ilə o qədər də böyük bir fərq təşkil etmir.

6) と(to) – bu qoşma da əvvəllər müstəqil söz kimi işlənmişdir. Fərz edilir ki, bu qoşma ともかくも(tomokakumo) – *hər bir halda* mənasını ifadə edən zərfliyin と(to) hissəsindən yaranmışdır.

7) で(de) – bu qoşma にて(nite), yəni に(ni) hal qoşması ilə て(te) bağlayıcı köməkçi sözünün birləşməsindən əmələ gəlmiş və hal münasibətini ifadə etmək üçün

işlənmişdir. Kamakura dövründə (1186-1333) にて (nite) qoşmasından で (de) qoşması yaranmış, Muromaçi dövründən (1334-1573) isə にて(nite) qoşmasını əvəz etmişdir.

8) かゝ (kara) – bu qoşmanın əvvəllər səbəb ifadə edən isimdən yaranması fikri ilə yanaşı 間(aida) – *ara, arasında* mənalı isimdən yaranması fikri də mövcuddur. より (yori) qoşması kimi bu qoşmanın da hərəkətin başlanma və başvermə yeri mənalarını ifadə etmə funksiyası olsa da, başvermə yeri mənası で(de) qoşması ilə əvəz olunmağa başlamışdır. Müasir yapon dilində hərəkətin *başlanğıc*, yəni *çıxış yeri* mənasını ifadə etməsi かゝ(kara) qoşmasının əsas funksiyalarındandır.

9) より (yori) – Bu qoşma 後(noçi) – *sonra* mənası ifadə edən qədim ゆり (yuri) sözündən より (yori), よ (yo), ゆ (yu) qoşmalarından əmələ gəlmişdir. Heyan dövründən isə yalnız より (yori) işlədilməyə başlamışdır. Qədim vaxtlarda hərəkətin başlanma və başvermə yeri mənalarını ifadə etmişdir ki, bu da かゝ(kara) qoşmasının istifadə qaydası ilə eyniyyət təşkil etmişdir. Müasir yapon dilində より (yori) qoşmasının “çıxış yeri” mənasının izləri bəzi cümlələrdə qalsa da, onun əsas mənası müqayisə məzmunu yaratmaqdır [115].

Yapon dilində hal münasibətlərini ifadə edən qoşmaların say tərkibi, eləcə də hal kateqoriyasının olub-olmaması mübahisəli məsələlərdən biridir. Bu məsələ haqqında tam təsəvvür yaratmaq üçün yaponşünasların yapon dilində halların ifadə vasitələrini təsnif etmələri, onlar haqqında söylədikləri fikirləri təhlil etmək lazım gəlir. Bəzi tədqiqatçılar yapon dilində hal kateqoriyasının olduğunu desələr də, digərləri hal kateqoriyasının adını çəkmədən sadəcə hal münasibətləri haqqında fikir söyləyirlər. Hal kateqoriyasını birbaşa inkar edənlər isə demək olar ki, yoxdur.

1.2.1. Yapon dilçiliyində hal münasibətlərinin ifadə vasitələri haqqında

Əvvəlcə Yaponiya məkanında, eləcə də yapon alimləri tərəfindən aparılan tədqiqatlarla və onların yapon dilində hal münasibətlərinin ifadə vasitələri ilə bağlı fikirləri ilə tanış olaq. Hal qoşmaları haqqında söylənilən fikirlərdə və aparılan

bölgülərdə alimlər müxtəlif prinsiplərə əsaslanmışlar. Belə ki, hər bir alimin əsaslandığı bölgü prinsipləri müxtəlif olduğundan, müəyyən edilmiş halların sayları da müxtəlif olmuşdur. Bundan başqa, yapon dilində hal kateqoriyasının olub-olmaması məsələsinə də müəyyən qədər aydınlıq gətirməyi düşünürük.

Bunun üçün əvvəlcə Yaponiyada istifadə olunan orta məktəb səviyyəli yapon dili qrammatikasına nəzər salaq. Tomita Takayukinin bu qrammatika kitabında yapon dilində halın kateqoriya olub-olmaması məsələsinə heç toxunulmur. Burada müəyyən prinsiplərə əsaslanaraq halların bölgüsü üstünlük təşkil edir. Başlıca prinsip olaraq **taigen-ə** (体言) (yapon dilçiliyində *taigen* dedikdə təsirflənməyən sözlər nəzərdə tutulur ki, buraya isim, say və ismi əvəzliliklər daxildir) birləşərək cümlənin xəbəri arasında münasibət yaradan köməkçi sözlər əsas götürülmüşdür. Sonra *taigen-ə* birləşib digər *taigen* arasında əlaqə yaradan qoşmalar da əlavə olunmaqla bölgü aparılmış, hal qoşmalarının sayı on olması qəbul olunmuşdur. Onların tərkibi aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Taigen-ə birləşib, cümlənin xəbəri ilə həmin taigen arasında əlaqə yaradan qoşmalar: 1) が(qa) – adlıq, 2) を(o) – təsirlik, 3) に(ni) – yönlük, 4) へ(e) – istiqamət, 5) で(de) – yerlik, 6) から(kara) – çıxışlıq, 7) より(yori) – müqayisə.

2. Taigen-ə birləşib, həmin taigen-lə digər taigen arasında əlaqə yaradan qoşmalar: 8) の(no) – yiyəlik bildirən, 9) と(to) – sadalama bildirən, 10) や(ya) – çoxlu sayda canlı və cansız əşya daxilindən bir neçəsini misal göstərmək üçün istifadə edilən köməkçi söz. と(to) və や(ya) köməkçi sözlərinə qrammatika kitablarının çoxunda sadalama bağlayıcıları da deyirlər [59, 68].

Göründüyü kimi, müəllif yapon dilində hal kateqoriyasının mövcud olub-olmamasına toxunmamışdır. Ümumiyyətlə, biz onun apardığı bölgü və bölgü prinsiplərinin əksəriyyəti ilə razılaşa bilərik. Lakin razılaşmadığımız məqamlar da var ki, bu da ondan ibarətdir ki, taigen-lə taigen, yəni isimlə isim arasında əlaqə münasibətlərini ifadə edən qoşmalar hal qoşmaları adlandırılmışdır. Birinci bölgü prinsipi düzgün olsa da, düşünürük ki, oraya bəzi qoşmaları – と(to) – birgəlik və ま

で(made) – məhdudiyyət bildirən qoşmaları da əlavə etmək lazım gəlir.

Atsuo İquçi və Yuko İquçi hal kateqoriyası məsələsinə toxunaraq qeyd edirlər ki, hal isim və feil arasında yaranan münasibəti ifadə edir. Hal ismin özünün ifadə etdiyi qrammatik məna deyil, qoşmaların –が(qa), を(o), に(ni) və s. – ifadə etdiyi qrammatik mənaldır ki, bunlara da hal qoşmaları deyilir [42, 18].

A.İquçi və Y.İquçinin bölgüsündə əsas prinsip kimi qoşmaların yalnız və yalnız *taigen*-ə birləşməsi qəbul olunmuşdur. Cümlə və söz birləşməsi daxilində qoşmaların hansı nitq hissələri ilə əlaqə yaratması o qədər də vacib hesab olunmamışdır. Alimlərin fikrinə görə, bu şərtə tabe olan hal qoşmaların sayı səkkizdir: 1) が(qa) – adlıq, 2) を(o) – təsirlik, 3) に(ni) – yönlük, 4)へ(e) – istiqamət, 5) で(de) – yerlik, 6) から(kara) – çıxışlıq, 7) と(to) – birgəlik, 8) の(no) – yiyəlik [42, 32].

Bu təsnifatın T.Takayukinin təsnifatından məzmun cəhətdən fərqi ondan ibarətdir ki, buraya müqayisə bildirən より(yori) qoşması və sadalama bildirən と(to) və や(ya) bağlayıcıları daxil edilməmişdir. Lakin, と(to) – birgəlik bildirən qoşma daxil edilmişdir.

Fikrimizcə, müəlliflərin bölgü prinsipi düzgün qoyulmamışdır. Belə ki, yalnız *taigen*-ə birləşməni qəbul etmək bir sıra əlavə hal qoşmalarının ortaya çıxmasına səbəb ola bilər və nəticədə hal qoşmaların sayı xeyli çoxalar. Müəlliflər *taigen*-ə birləşməni əsas götürsələr də, bölgüdə と(to), や(ya), し(şi) və s. kimi bağlayıcılara rast gəlinmir. Lakin təsnifatın məzmunu ilə tanış olduqda, yiyəlik hal qoşmasından başqa, qalan hal qoşmalarının düzgün təsnif edildiyini düşünürük.

Yapon dilinin morfolojiyası sahəsində xeyli tədqiqat işləri aparmış İori İsao hal münasibətlərinə özünəməxsus şəkildə yanaşmış və məsələni geniş şəkildə tədqiq etmişdir. İ.İsao hal münasibətlərinə belə aydınlıq gətirmişdir: “İsim cümlə daxilində xəbərə (əsasən feili xəbərə) qarşı qrammatik əlaqə baxımından xüsusi bir vəzifə daşıyır ki, bu əlaqəyə hal deyirlər. İsim cümlədə hal formaları qəbul edərək istifadə olunur.” Müəllif həmin hal formalarının 格助詞 (kakucōşi) sadə hal qoşmaları olduğunu deyərək onları aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

1) が(qa) – adlıq, 2) を(o) – təsirlik, 3) に(ni) – yönlük, 4) へ(e) – istiqamət, 5) で(de) – yerlik, 6) から(kara) – çıxışlıq, 7) と(to) – birgəlik, 8) まで(made) – məhdudiyyət, 9) より(yori) – müqayisə bildirən qoşmalar və 10) ゼロ格(zero kaku) – sıfır halı [38, 61].

Hal qoşmalarının say tərkibini on olmasını göstərən İ.İsaonun təsnifatı məzmun cəhətdən hal qoşmalarının on olduğunu qəbul edən T.Takayukinin təsnifatından xeyli fərqlənir. İ.İsao öz bölgüsündə əsas prinsip kimi taigen-lə xəbər arasındakı münasibəti əsas götürmüş və hal qoşmalarının sayını müəyyənləşdirmişdir. Bu təsnifatı yuxarıda qeyd etdiyimiz digər təsnifatlarla müqayisə etdikdə aydın olur ki, İ.İsao taigenlə xəbər əlaqəsini əsas götürdüyünə görə の(no) – yiyəlik bildirən qoşma və sadalama bildirən と(to) və や(ya) – bağlayıcılarını təsnifata daxil etməmişdir. Çünki bu köməkçi sözlər taigenlər arasında əlaqə yaradır. Digər tərəfdən buraya iki hal qoşması əlavə olunmuşdur ki, bunlardan biri məhdudiyyət bildirən まで(made) qoşması, o birisi isə ゼロ格(zero kaku) – sıfır halıdır.

Düşünürük ki, müəllifin bölgü zamanı əsaslandığı prinsip digər alimlərin prinsipindən daha düzgündür. Alim yiyəlik hal qoşmasını bu təsnifata daxil etməməklə düzgün mövqe tutmuşdur.

Azərbaycan dilindən və bir çox başqa dillərdən fərqli olaraq, yapon dilində adlıq hal əsasən morfoloji əlamət qəbul edir ki, bu da が(qa) – adlıq bildirən qoşma ilə ifadə olunur. Lakin yapon dilində formal əlamətlə yanaşı formal əlamətsiz adlıq hal, yəni ゼロ格(zero kaku) – sıfır halı da vardır. Bu hal isimlərdə və substantivləşmiş sözlərdə heç bir forma dəyişiklik etmir. Dünya dillərinin çoxunda adlıq hal heç bir morfoloji və ya formal əlamət qəbul etmir və ismin sıfır formasını müəyyən edir. Ona görə də, əksər alimlər tərəfindən hər iki hal, həm が(qa), həm də ゼロ格(zero kaku) – sıfır halı adlıq hal adlandırılır. Onu da qeyd edək ki, əlamətsiz hal sırasına daxil edilən və tez-tez adlıq halla mövqeləri qarışdırılan hallardan biri də çağırış halıdır. [112].

Hal münasibətləri haqqında daha bir maraqlı fikir Takahaşi Taro tərəfindən irəli

sürülmüşdür. Başqalarından fərqli olaraq T.Takahaşi hal qoşmalarına köməkçi sözlər daxilində deyil, məhz ismə məxsus kateqoriya şəklində baxmışdır. Yuxarıda adlarını sadaladığımız alimlər hal qoşmalarını köməkçi sözlərin bir hissəsi kimi qəbul etmiş və bu istiqamətdə araşdırma aparmışlar.

T.Takahaşi yapon dilində hal münasibətinə tərif verərək öz fikrini belə əsaslandırır: “İsmi cümlə və söz birləşməsi daxilində başqa sözlərə qarşı hansı mənə əlaqələri daşdığını ifadə edən qrammatik kateqoriyaya hal deyirlər.” Alim fikrini davam etdirərək yazır ki, yapon dilində ismin hal formaları hal qoşmalarının isimdən ayrı deyil, məhz ona birləşməsi nəticəsində yaranır [50, 26].

T.Takahaşi qoşmaları təsnif edərək iki yerə bölür. ① 連用格-*renyoukaku* ② 連体格-*rentaikaku*.

Bu terminləri izah etməyin vacib olduğunu düşünürük. Belə ki, *renyoukaku yougenlə*, yəni təsriflənən sözlərlə, *rentaikaku* isə *taigen-lə*, yəni təsriflənməyən sözlərlə əlaqəni nəzərdə tutur [66, 1119].

Müəllif onları aşağıdakı kimi bölərək hər bir halı ingilis dilinə müvafiq şəkildə adlandırır.

① 連用格-*renyoukaku*

1) ハダカ格(*hadaka kaku*) – *nominative* (adlıq), 2) が(*ga*) – *agentive* (mübtəda və ya tamamlıq halı), 3) を(*o*) – *accusative* (təsirlik), 4) に(*ni*) – *dative* (yönlük), 5) へ(*e*) – *allative* (istiqamət halı), 6) で(*de*) – *locative-instrumental* (yerlik-alət), 7) と(*to*) – *committative* (birgəlik), 8) から(*kara*) – *ablative* (çıxışlıq), 9) まで(*made*) – *terminative* (terminativ), 10) までに(*madeni*) – *limitative* (məhdudiyyət)

② 連体格-*rentaikaku*.

1) の(*no*) – *genitive* (yiyəlik), 2) への(*eno*) – istiqamət halı, 3) での(*deno*) – yerlik-alət halı, 4) との(*tono*) – birgəlik halı, 5) からの(*karano*) – çıxışlıq halı, 6) までの(*madeno*) – terminativ [50, 27].

Göründüyü kimi, T.Takahaşinin hal haqqında fikirləri digər həmkarlarından köklü şəkildə fərqlənir. Alim yapon dilində hal münasibətlərini ifadə edən qoşmaların

sözlərə şəkilçi kimi birləşdiyini və yaranan formanın məhz ismə aid olduğunu deməklə, dolayısı ilə yapon dilində hal kateqoriyasının mövcudluğunu qəbul etmiş olur. Bundan başqa, alimin hal münasibətlərini məhz isim bölməsində araşdırması bunu deməyə əsas verir.

T.Takahaşinin bölgüsündə də maraqlı məqamlar çoxdur. Alimin *renyoukaku* başlığı altında apardığı bölgü ilə müəyyən qədər razılaşsaq da, bizi qane etməyən məqamlar var. Məsələn, müqayisə bildirən より (yori) qoşması təsnifatda yer almamışdır. Digər tərəfdən, təsnifatda yer alan までに (made ni) qoşması, digər qoşmalardan fərqli olaraq, iki qoşmanın – まで (made) və に (ni) – birləşməsindən düzəlmişdir. Biz bu cür qoşmaları mürəkkəb qoşmalar adlandırdığımız üçün, mürəkkəb qoşmanın təsnifatda yer tutmasının tərəfdarı deyilik.

Rentaikaku başlığı altında aparılan təsnifatla razılaşmaq bir qədər çətinidir. Bu təsnifatda yiyəlik hal istisna olmaqla qalanları iki qoşmanın birləşməsindən düzəlmişdir. Göründüyü kimi, hər bir hal qoşmasından sonra yiyəlik hal qoşması gəlir ki, o da hal qoşmasının birləşdiyi taigeni başqa taigenlə birləşdirməyə xidmət edir. Məsələn:

学校への道を知っていますか

Qakkou **e no** miçi o şitte imasuka?

Məktəbə **gedən** yolu tanıyırsanmı?

Göründüyü kimi, *eno* qoşması *no* yiyəlik hal qoşmasının funksiyasını yerinə yetirərək *məktəb* və *yol* taigenlərini bir-birinə birləşdirir. Lakin fərq ondan ibarətdir ki, burada əlavə məna, yəni istiqamət mənası da ifadə olunmuşdur. Təkcə yiyəlik hal qoşması işlənsəydi, onda taigenlər *məktəbin yolu* kimi birləşərdi. Lakin iki qoşmanın -e istiqamət və *no* yiyəlik qoşmalarının *eno* birləşməsindən məna və forma bir qədər fərqli olur və cümlə *məktəbə sarı yol* formasına düşmüş olur.

Masuoka Takaşi və Takubo Yukinori “Yapon dilinin qrammatikasının əsasları” kitabında hal qoşmaları və onların təsnifatı haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər. Bu alimlər də, digər həmkarları kimi (T.Takahaşi istisna olmaqla) hal qoşmalarına

“köməkçi sözlər” bölməsində toxunmuşlar.

Müəlliflər hal qoşmasına belə bir tərif verərək yazırlar: “Tamamlığın xəbəre qarşı hansı münasibətdə olmasını ifadə edən köməkçi sözlərə hal qoşmaları deyirlər. Tamamlıq isə əsas etibarilə isim və hal qoşmalardan düzəlir.”

Müəlliflər hal qoşmaları haqqında fikirlərini davam etdirərək yazırlar: “Xəbərin ifadə etdiyi vəziyyət və hərəkətlə əlaqədə olan insan və əşyaların xəbərlə münasibətini ifadə etmək üçün hal qoşmalarından və sitat ifadə edən qoşmadan istifadə olunur” [67, 49]. Alimlər onu da qeyd edirlər ki, sitat bildirən qoşma hal qoşmalarının təsnifatına daxil edilmir. Hal qoşmalarının sayının doqquz olması alimlər tərəfindən qeyd edilərək aşağıdakı kimi təsnif edilir:

1) が(qa) – adlıq, 2) を(o) – təsirlik, 3) に(ni) – yönlük, 4) へ(e) – istiqamət, 5) で(de) – yerlik, 6) から(kara) – çıxışlıq, 7) と(to) – birgəlik, 8) まで(made) – məhdudiyyət, 9) より(yori) – müqayisə bildirən qoşmalar [67, 74].

T.Masuoka və Y.Takubonun hala verdikləri tərif digər tədqiqatçıların tərifindən xeyli fərqlidir. Alimlər hal qoşmalarının məhz sintaktik səviyyədə yerinə yetirdikləri funksiyaları nəzərə aldıklarına görə, tərfi də sintaktik səviyyəyə uyğun vermişlər. Alimlər digərlərindən fərqli olaraq morfoloji termin olan ismin deyil, məhz cümlədə sintaktik vəzifə daşıyan ismin, yəni tamamlığın xəbərlə münasibətindən söhbət açmışdır. T.Masuoka və Y.Takubonun təsnifatında bizə qeyri-adi görünən hallar demək olar ki, yoxdur və düşünürük ki, alimlər təsnifatı düzgün aparmışlar. Müəlliflər haqlı olaraq の(no) – yiyəlik bildirən hal qoşmasını təsnifata daxil etməmişlər. Çünki onlar təsnifat prinsipi kimi tamamlıqla xəbər arasındakı münasibəti əsas tutaraq bölgü aparmışlar. Əksər tədqiqatçılar öz əsərlərində nədənsə ゼロ格(zero kaku) – sıfır halı haqqında heç bir izahat vermir və təsnifata daxil etmirlər.

Yapon alimlərinin hal kateqoriyası, onun yapon dilində ifadə vasitələri, onların bölgü prinsipləri və təsnifatı haqqında dedikləri və söylədikləri fikirlər belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir:

1. Yapon alimləri tərəfindən aparılan bölgü prinsipləri və təsnifata daxil olan qoşmaların məzmunu və say tərkibi bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənir.

2. Yapon alimlərinin əksəriyyəti yapon dilində hal kateqoriyasının olub-olmaması haqqında heç bir fikir söyləmir. Əksər alimlər hal münasibətlərini ifadə edən qrammatik vasitələri “köməkçi sözlər” bəhsində tədqiq edirlər (T.Takahaşi istisna olmaqla).

3. Yapon alimlərinin əksəriyyəti hal münasibətlərinin yaranma prinsiplərini araşdırarkən əsasən taigenlə xəbər arasındakı münasibətləri əsas götürərək təsnifat aparmışlar. Ona görə də, bu təsnifatlarda yiyəlik hal münasibətini ifadə edən の(no) qoşmasına təsadüf edilmir (A.İquçi, Y.İquçinin təsnifatı istisna olmaqla)

1.2.2. Rusiya yaponşünasları yapon dilində hal münasibətlərinin ifadə vasitələri haqqında

Yapon dilinin qrammatikasını tədqiq edən, eləcə də hal münasibətlərinə aid araşdırmalar aparan rus dilçi alimlərindən B.P.Lavrentyevi, V.A.Koçerginani, V.M.Alpatovu, P.M.Arkadyevi, V.İ.Podlesskayanı, İ.V.Qolovnini misal göstərə bilərik. Onların yapon dilində hal münasibətləri, halın kateqoriya kimi mövcud olub-olmaması haqqında söylədiklərini və onlara məxsus təsnifatları nəzərdən keçirək.

B.P.Lavrentyev yapon dilində hal münasibətləri və onları ifadə edən qoşmalar haqqında şərh verərək yazır: “İsmin halları hal göstəricilərinin, yəni *suffikslərin* onlara birləşməsi yolu ilə düzəlir. Hal göstəriciləri (格助詞 *kakucōshi*) elə köməkçi sözlərdir ki, qrammatik vasitə kimi cümlədə və söz birləşməsi daxilində isimləri və ya substantivləşmiş bir qrup sözləri digər sözlərlə birləşdirməyə xidmət edir. Hal göstəriciləri isimlərdən sonra gələrək onlara sintaktik yolla birləşir, amma bu zaman isim dəyişməz qalır. Yapon dilində hal funksional baxımdan flektiv dillərdə olan morfoloji kateqoriyanın qarşılığı kimi başa düşülür. Lakin yapon dilində hal göstəriciləri isimlərdən distant (aralı) mövqedə ola bilər. Belə ki, isim və hal

göstəriciləri arasına bəzi qrammatik vasitələr daxil ola bilər. Şifahi dildə isim və hal göstəricisi arasında fasilə etmək mümkündür. Yazıda isə isim ona aid hal göstəricisindən ayrı yazıla bilər. Beləliklə, hal göstəricilərinin isimlərlə birləşməsi zamanı, onlara cümlədə isimlərlə bir yerdə cümlə üzvü statusu verilir [98, 24].

B.P.Lavrentyevin təsnifatında köməkçi sözlərin söz birləşmələri və cümlələr daxilində taigenlərə və isimləşmiş sözlərə birləşərək onlarla digər sözlər arasında əlaqə yaratması əsas prinsip kimi götürüldüyündən, alim ismin on iki halı olması qənaətinə gəlmiş və həmin halları ifadə edən köməkçi sözlərin aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərmişdir.

1) は(va) – adlıq-tematik, 2) が(qa) – adlıq-rematik, 3) を(o) – təsirlik, 4) に(ni) – yönlük, 5) へ(e) – istiqamət, 6) で(de) – yerlik, 7) から(kara) – çıxışlıq, 8) と(to) – birgəlik, 9) の(no) – yiyəlik, 10) まで(made) – məhdudiyyət, 11) より(yori) – çıxışlıq- müqayisə bildirən hal və 12) ゼロ格(zero kaku) – sıfır halı [98, 25].

Müəllif yapon dilindəki hal münasibətlərini flektiv dillərdə olan və morfoloji yolla yaranan hal kateqoriyası ilə müqayisə edir, bu hal göstəricilərinin təbiətinin fərqli olduğu qənaətinə gəlir və hal kateqoriyası olan flektiv dillərdən fərqlənən məqamları açıb göstərir. Alim yapon dilində hal kateqoriyasının mövcudluğu haqqında konkret fikir söyləmir, dolayısı ilə bu dildə hal kateqoriyasının olmadığını bəyan edir.

Təsnifatdakı köməkçi sözlərin tərkibinə diqqət yetirsək görürük ki, burada yalnız は (va) qoşması yenidir. Digər qoşmalara isə əvvəlki təsnifatlarda rast gəlinir. Bu təsnifatda yer alan は(va) qoşması haqqında onu deyə bilərik ki, o, hal qoşması deyil, 取り立て助詞(toritatecoşi) tema ifadə edən qoşmadır. Düzdür, は(va) adlıq halı tematik vəziyyəti ifadə etmək xüsusiyyətinə malik olsa da, bu, は(va)-nın yalnız adlıq hala xas olan funksiyası deyildir. は(va), məlum olduğu kimi, tema ifadə etmək funksiyasına malikdir və ismin bütün hallarında tema ifadə edir. Belə ki, は(va) qoşması cümlədə が(qa) – adlıq halın, を(o) – təsirlik halın və “sıfır” halın yerində işlənilib onları əvəz edə bilsə də, qalan hal qoşmalarını əvəz edə bilmir və həmişə

onlardan sonra gəlir [53, 15]. Məsələn:

(1) 私の部屋に机があります ここに荷物を置かないでください
 Vataşi no heya ni tsukue **qa** arimasu Koko ni nimotsu **o** okanaide kudasai
 Mənim otağımda stol var Bura əşyaları qoymayın zəhmət
 olmasa

(2) 机は私の部屋にあります 荷物はここに置かないでください
 Tsukue **va** vataşi no heya ni arimasu Nimotsu **va** koko ni okanaide kudasai
 Stol mənim otağımdadır [52, 113]. Əşyaları bura qoymayın zəhmət
 olmasa

(3) 私の学校では中国語が習えます
 Vataşi no qakkou **de va** çuuqokuqo qa naraemasu
 Bizim məktəbdə Çin dili öyrənmək mümkündür [53, 15].

Göründüyü kimi, (1) və (2) cümlələrində həm adlıq halda olan mübtəda, həm də təsirlik halda olan vasitəsiz tamamlıq は(va)-nın təsirindən temaya çevrildikdə müvafiq olaraq öz formal əlamətlərini, yəni が(qa) – adlıq hal, を(o) – təsirlik hal qoşmasını itirir. (3) cümləsində isə で(de) yerlik hal qoşması は(va) qoşması ilə birlikdə işlənmiş və danışığın temasına çevrilmişdir. Bunları deməkdə məqsədimiz B.P.Lavrentyevin tema ifadə etmək funksiyası yerinə yetirən は(va)-nı yalnız adlıq hala aid etməklə yanlışlığa yol verdiyini göstərməkdir.

は(va) qoşmasının daha dərinədən izah etməyə ehtiyac olduğunu düşünərək, növbəti fəsildə は(va) haqqında geniş məlumat verəcəyik.

İ.V.Qolovninin yapon dilində hal qoşmaları ilə bağlı fikirləri də maraq kəsb edir. İ.V.Qolovnin köməkçi sözlərin qrammatik funksiyasından danışarkən hal qoşmalarını *söz-morfemlər* və ya *qaonim* adlandırır. O qeyd edir ki, yapon dilində hal münasibətlərini ifadə etmək üçün sıfır halı da daxil olmaqla on söz-morfem var.

Müəllifin fikrinə görə, formal əlamətə malik olan doqquz söz-morfemi müəyyən əsaslara görə 1) aqlütinativ hal suffiksləri, 2) analitik hal formantları, 3) sadə hal qoşmaları və s. hesab etmək olar, lakin onları söz-morfemlər – konnektorlar hesab etmək daha məqsədəuyğundur. Müəllif fikirlərini davam etdirərək bildirir ki, bu söz-morfem – konnektorların əksəriyyəti başqa qrup qoşmalarla və affikslərlə omonimlik təşkil edir [88, 236].

İ.V.Qolovnin söz-morfem adlandırıdığı hal qoşmalarına aşağıdakı söz-morfemləri daxil edir və onların hər birinin cümlədə ifadə etdikləri məna və funksiyası haqqında ətraflı məlumat verir.

1) が(qa) – adlıq, 2) を(o) – təsirlik, 3) に(ni) – yönlük, 4) で(de) – yerlik, 5) 〜(e) – istiqamət, 6) と(to) – birgəlik, 7) から(kara) – çıxışlıq, 8) まで(made) – məhdudiyyət, 9) より(yori) – çıxışlıq-müqayisə bildirən hal, 10) ゼロ格(zero kaku) – sıfır halı [88, 236-246].

Hal münasibətləri və onların ifadə vasitələri haqqında dediklərindən məlum olur ki, İ.V.Qolovnin bu qrammatik vasitələri adlandırmaqda çətinlik çəkmiş və onları bir neçə variantda təqdim etmişdir. Digər tərəfdən, hal formantlarının mahiyyətinin nədən ibarət olması məsələsində də alimin tərəddüd etməsi diqqətdən yayınmır. Müəllif hal kateqoriyası haqqında da konkret heç bir söz demir. Təsnifata daxil olan qoşmaların tərkibinə nəzər salsaq, görürük ki, İ.V.Qolovninin təsnifatı B.P.Lavrentyevin təsnifatından xeyli fərqlənsə də, yapon tədqiqatçılarının təsnifatlarından o qədər də fərqlənmir. Belə ki, B.P.Lavrentyevin təsnifata daxil etdiyi は(va) – adlıq-tematik qoşma və の(no) – yiyəlik bildirən qoşmaya İ.V.Qolovninin təsnifatında təsadüf olunmur. Alim yiyəlik hal qoşmasını əsasən, substantivləşməyə xidmət edən söz-morfem adlandıraraq, onu başqa qrammatik funksiya daşıyan köməkçi sözlər kimi tədqiq etmişdir. Düşünürük ki, müəllif haqlı olaraq 取り立て助詞(toritatecoşi) – tema ifadə edən qoşmanı təsnifata daxil etməmişdir.

Digər bir rus alimi V.A.Koçergina yapon dilində hal münasibətlərinə toxunaraq yazır: “Yapon dilində də isimlər hal kateqoriyasına malikdir. Hallanma sisteminin

özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, bu sistem ona daxil olan halların içərisində mübtədani və vasitəsiz tamamlığı formal şəkildə ifadə edə bilən tema halının olması ilə seçilir” [95, 107].

Bu fikri ilə alim, yapon dilində hal kateqoriyasının və hal sisteminin olmasını açıq şəkildə bəyan edir. Digər tərəfdən, alim tema ifadə edən qoşmanı hal qoşması kimi təqdim edir. O, tema ifadə edən hal köməkçi sözü haqqında danışarkən 取り立て助詞(toritategoshi) – tema ifadə edən qoşmanı nəzərdə tutmuşdur ki, bunun, artıq qeyd etdiyimiz kimi, yanlış bir nəticə olduğunu düşünürük. Əlavə olaraq qeyd edək ki, alim hal kateqoriyasının olmasını söyləsə də, onu əsaslandırmamışdır.

V.M.Alpatov, P.M.Arkadyev və V.İ.Podlesskaya da yapon dilində hal münasibətlərinin yaranmasında qrammatik vasitə kimi məhz qoşmaların işləndiyini diqqətə çatdırırlar. Müəlliflər hal münasibəti haqqında məsələyə nitq hissəsi isim bəhsi daxilində deyil, köməkçi sözlərin daxilində toxunmuşlar. Onlar yapon dillində hal münasibətləri haqqında öz fikirlərini belə ifadə edirlər: “Yapon dilində isimlərin əsas qrammatik kateqoriyası hal kateqoriyasıdır. Ənənəvi dilçiliyə görə, bu kateqoriya hər hansı bir dildə mütləq söz dəyişməsi ilə müşayiət olunur. Biz, yapon dilində belə bir sözdəyişməsinin şahidi olmuruq, çünki hal göstəriciləri sözdən həm məsafə, həm də intonasiya cəhətdən ayrı dayanır. Bu hal göstəriciləri suffikslər olmayıb sözlərdən ibarətdir. Eyni zamanda yapon dillində bu qoşmaların funksiyası digər dillərdəki hal göstəriciləri ilə eynidir. Belə ki, həmin qoşmalar sözləri hallara görə dəyişdirir” [80, 185]. Bundan sonra müəlliflər öz fikirlərinin davamı kimi qeyd edirlər ki, bu cür qoşmalar istifadəsinə görə birinci və ikinci qoşmalara bölünürlər. Birinci qoşmalar aşkar şəkildə sintaktik əlaqə göstəriciləri kimi çıxış edir və qeyri-sintaktik əlaqə mənaları ifadə etmirlər. Həmin qoşmalar arasında əsas yeri の(no) tutur ki, onun da əsas xüsusiyyəti təyinetmədir. Digər qoşmalar aktant əlaqələrinin göstəriciləri kimi çıxış edən が(qa), を(o), に(ni) qoşmalarıdır. Müəlliflər “aktant əlaqələri” termini dedikdə mübtəda və ya tamamlığın predikatla əlaqəsini nəzərdə tuturlar. Sözügedən qoşmaların da əsas funksiyası bu və ya digər sintaktik aktantı

müəyyən etməkdən ibarətdir. Məsələn, が(qa) qoşması birinci aktantı (mübtədanı), を(o) qoşması ikinci aktantı (vasitəsiz tamamlığı), に(ni) qoşması isə üçüncü aktantı (vasitəli tamamlığı) müəyyən edir.

Müəlliflər ikinci dərəcəli qoşmalara で(de) – alət halı, にて(nite) – lokativ hal, へ(e) – istiqamət halı, と(to) – birgəlik (kontragent) halı, から(kara) – çıxışlıq hal, まで(made) – məhdudiyyət və ya son nöqtə halı, より(yori) – etalon müqayisə və çıxışlıq hal, ほど(hodo) və くらい(qurai) – təxminilik ifadə edən hal qoşmalarını aid etmişlər. Onlar hər bir qoşma haqqında ayrıca geniş izahat verir və onların birincilərdən fərqli olaraq qeyri-sintaktik mənalarının da olduğunu qeyd edir, bu qoşmalar arasındakı fərqi həm də formal cəhətdən özünü göstərdiyini bildirirlər [80, 185-238].

Yapon dilində hal münasibətləri haqqında V.M.Alpatov, P.M.Arkadyev və V.İ.Podlesskayanın fikirlərinin təhlili göstərir ki, alimlər yapon dilində ismin digər dillərdə olduğundan bir qədər fərqli hal kateqoriyasının olduğunu söyləmişlər. Onlar hal kateqoriyasına “İsim” bəhsində deyil, “Köməkçi sözlər” bəhsində toxunmuşlar. Eyni zamanda alimlər hal ifadə edən bu qrammatik vasitələrin mahiyyətini aydınlaşdırsalar da, birinci və ikinci qoşmaların sərhədlərini tam müəyyən etməkdə çətinlik çəkmişlər. Belə ki, bölgü prinsipləri qarışıq xarakter daşıyır. Bölgü prinsipinin qarışıq olması təsnif edilən qoşmaların tərkibinə ümumi prinsiplərə uyğun gəlməyən qoşmaların daxil edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Məsələn, nəzər yetirsək, görürük ki, burada ほど(hodo), くらい(qurai), にて(nite) kimi qoşmalar vardır. Bunlar əslində başqa xarakterli qoşmalardır. Belə ki, にて(nite) hal qoşması əslində, sadə hal qoşması olan に(ni) ilə bağlayıcı て(te)-nin birləşməsindən yaranmışdır. ほど(hodo), くらい(qurai) qoşmaları isə hal qoşmaları olmayıb əksər tədqiqatlarda 取り立て助詞(toritatecoşi) və ya 副助詞(fukucoşi) adı altında təsnif olunur. Bu da mahiyyət etibarilə hal qoşmalardan fərqlənir [38, 181; 59, 69; 51, 207].

Müəlliflər の(no)-yiyəlik hal qoşmasının xarakterinin fərqli olub təyinetmə funksiyası daşdığını vurğulasalar da, nəticədə onu hal qoşmalarının tərkibinə daxil edirlər. Fikrimizcə, məna və funksiya baxımından digərlərindən köklü şəkildə

fərqlənən $\mathcal{O}(\text{no})$ qoşmasının təsnifatı daxil edilməsi düzgün deyil.

Rusiya yaponşünaslarının hal kateqoriyasının yapon dilində ifadə vasitələri haqqında fikirlərini aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Yapon dilində hal kateqoriyasına münasibətə görə Rusiya yaponşünas alimlərini iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrup yapon dilində hal kateqoriyasının olduğunu söyləsələr də, ikinci qrup alimlər kateqoriya haqqında heç bir fikir söyləməirlər.

2. Tədqiqatlarda yapon dilində hal münasibətləri əksər hallarda rus dili ilə müqayisələr əsasında şərh olunmuşdur ki, bu da, fikrimizcə, bir çox hallarda düzgün nəticələr çıxarmağa imkan verməmişdir.

3. Rusiya alimlərinin yapon dilində hal qoşmalarının say tərkibi ilə bağlı fikirlərində də fərqlər nəzərə çarpır. Düşünürük ki, fikirlərdəki bu fərq, bir tərəfdən, hal münasibətlərinin çox zəngin və geniş olması, digər tərəfdən isə yapon dilində konkret grammatik halın olmaması ilə bağlıdır.

1.2.3. Avropa yaponşünasları yapon dilində hal münasibətlərinin ifadə vasitələri haqqında

Avropa dilçilərinin yapon dilində hal münasibətlərinin ifadə olunmasına dair fikir və mülahizələri də çox maraqlıdır. Məlum olduğu kimi, Uzaq Şərq dilləri o cümlədən də yapon dili Avropa şərqşünaslarının daim diqqət mərkəzində olmuş, bu dilin qrammatikası, eləcə də digər bölmələrinə dair çoxlu sayda tədqiqat işləri aparılmışdır. Təsadüfi deyil ki, ən məşhur şərqşünaslıq məktəbləri məhz Avropa ölkələrində, o cümlədən Almaniya, Fransa və başqa ölkələrdə yaradılmış və fəaliyyət göstərmişdir.

Məsələyə yanaşma baxımından Avropa şərqşünaslıq məktəbləri nümayəndələrinin yapon dilində hal münasibətlərinin ifadə vasitələri haqqında maraqlı fikirləri vardır.

Yapon dilini, o cümlədən bu dilin hal münasibətlərini araşdırmış ilk alimlərdən biri J.J.Hoffman hal haqqında öz fikirlərini belə ifadə etmişdir: “Bir ismin digər sözlərə münasibəti, yəni hal, müəyyən mənalar bildirən suffiks (*tsuke-zi*) və ya köməkçi sözlərlə (*teniwova*) ilə ifadə olunur”. Müəllif bu hal qoşmalarını aşağıdakı kimi təsnif

edir.

Nominativ (adlıq) – bu halın qrammatik əlaməti yoxdur.

Akkuzativ (təsirlik) – を

Genitiv (yiyəlik) – が

Keyfiyyətə Genitiv – の

Dativ və Terminativ (yönlük və istiqamət) – に、へ

Instrument və vasitə (alət və vasitə) – に、て、にて、で

Ablativ (mütləq) – から、まで [75, 61].

Müəllif *nominativ* (adlıq) hal haqqında yazır ki, bu halın göstəricisi kimi əvvəllər は(va) suffiksi işlədilsə də, sonrakı tədqiqatlar göstərdi ki, bu suffiks hər bir halın ifadəsində istifadə oluna bilər [75, 62].

Göründüyü kimi, müəllif yapon dilində hallanmanın olduğunu söyləyərək hal kateqoriyasının mövcudluğunu etiraf etmiş olur. Təsnifatda maraq kəsb edən cəhət が(qa) qoşmasının yiyəlik halın göstəricisi kimi qeyd olunmasıdır. Bir çox alimlər tərəfindən yiyəlik halın göstəricisi の(no) qoşması götürülsə də, J.J.Hoffman bu halın göstəricisinin が(qa) olduğunu qeyd edir. Düşünürük ki, bu, alimin XIX əsrdə yaşayıb yaratması ilə bağlıdır. Çünki əvvəllər yiyəlik hal həm が(qa), həm də の(no) ilə ifadə olunmuş, lakin sonradan が(qa) qoşmasının istifadəsi tədricən aradan çıxmışdır. Təsnifatda digər fərqli məqam ondan ibarətdir ki, ayrı-ayrı qoşmalar bir ad altında təsnif edilməmişdir. Belə ki, に(ni) yönlük və へ(e) istiqamət, から(kara) çıxışlıq və まで(made) məhdudiyyət hal qoşmaları ayrı-ayrı təsnif edilsə də, J.J.Hoffman bunları bir ad altında təsnif etmişdir.

Avropa alimlərindən G.B.Sansom “Yapon dili qrammatikasının tarixi” əsərində yapon dilini diaxronik aspektdə tədqiq etmiş, hal kateqoriyasının yapon dilində ifadə vasitələri olan köməkçi sözləri ətraflı araşdırmışdır. O, köməkçi sözlərin yapon dili qrammatikasında oynadığı rol və funksiyası haqqında öz fikirlərini belə ifadə edir: “Köməkçi sözlər müəyyən xarakterli elə qrup sözlərdir ki, onlar formal cəhətdən sadə olmalarına baxmayaraq, yapon dilində istənilən cümlənin yaranmasında vacib rol

oynayırırlar. Onların istifadəsi ilə cümlə mənə və struktur cəhətdən tam mükəmməl və anlaşılan olur. Bu köməkçi sözlərin təsnif edilməsi çətinlik törətsə də, yapon alimləri tərəfindən yazılmış qrammatikada tədqiqatçılar bu məsələdə ümumi razılığa gəlmişlər. Ənənəvi metoda görə, bütün köməkçi sözlər *Teniwoha* adlı böyük bir qrupa daxil edilir, qrupun üzvləri heç də ümumi xassəyə malik deyillər.” Müəllifin bölgü prinsipi digər alimlərdən xeyli fərqli və maraqlıdır. Belə ki, alim bu köməkçi sözləri funksiyalarına görə aşağıdakı iki əsas qrupa bölür.

- 1) Cümlənin hər hansı bir hissəsinə təsir edənlər;
- 2) Bütövlükdə cümləyə təsir edənlər.

Müəllifə görə, elə köməkçi sözlər vardır ki, ixtisar edildikdə, onların birləşmiş olduğu sözlər də məntiqi cəhətdən ixtisar olunur. Cümlənin qrammatik əsası mübtəda və xəbər dəyişməz qalır. Digər tərəfdən, elə köməkçi sözlər də vardır ki, asan şəkildə ixtisar oluna bilər. Onların cümlənin formasına o qədər təsiri olmasa da cümlənin mənasını dəyişir. Birincilərə aid edilənlərə が(qa), に(ni), の(no), と(to), を(wo), へ(he), まで(made), より(yori) və から(kara) köməkçi sözləri misal göstərilə bilər. Bu köməkçi sözlər əksər hallarda isimlərə və isimləşmiş sözlərə qoşulur, şəkilçi, sözünü və qoşmaların yerinə yetirdiyi funksiyanı yerinə yetirərək hal münasibətlərini ifadə edirlər. Ona görə də heç bir tərəddüd etmədən onları hal köməkçi sözləri adlandırmaq olar [77, 223-224].

G.B.Sansom hal qoşmaları haqqında danışarkən hal kateqoriyasının mövcudluğu məsələsinə toxunmamışdır. O, köməkçi sözləri iki əsas qrupa bölsə də, hal-hazırda əksər alimlər onları dörd qrupa ayırır. Bundan başqa, alim bu sözləri ismin hal şəkilçiləri kimi deyil, hal köməkçi sözləri kimi ayrıca tədiq etmişdir. G.B.Sansom sadə hal qoşmaları ilə mürəkkəb qoşmaları bir-birindən ayırmayaraq bir yerdə tədiq etmişdir. Yiyəlik hal qoşması bu təsnifatda yer alsə da, hal göstəricilərinin sayı azdır. Belə ki, で(de) – yerlik hal qoşması və ゼロ格(zero kaku) – sıfır halı bu təsnifata daxil edilməmişdir. Lakin müəllif hal köməkçi sözləri adlandırdığı qoşmalar haqqında geniş məlumat vermişdir [77, 225-255].

M.Kamermans yapon dilində köməkçi sözlər haqqında fikirlərini belə ifadə etmişdir: “Yapon dilində köməkçi sözləri 助詞(coşi) eyni zamanda てにをは(tenioha) da adlandırırlar. Bu köməkçi sözlər arasında に(ni), を(o), は(va) kimi, üç tipik köməkçi söz vardır ki, yapon cümlələrinin reallaşmasında birləşdirici funksiya daşıyaraq sözləri və ya sözlər blokunu bir-biri ilə bağlayır.” Müəllif görə, çoxları belə hesab edirlər ki, bütün bu köməkçi sözlər bir kateqoriya altında birləşir. Əslində onlar forma və funksiya baxımından bir-birindən fərqlənir. Daha sonra müəllif fikrinin davamı olaraq yazır ki, yapon dilində istifadə olunan bütün köməkçi sözlər təsnifata daxil edilməmiş, onların vaciblik dərəcəsi nəzərə alınmışdır. Müəllif, əvvəlcə daha vacib köməkçi sözləri bir qrupa daxil edir və onları 1) əsas köməkçi sözlər (essential particles), 2) gücləndirici köməkçi sözlər (emphatic particles), 3) əlavə köməkçi sözlər (further particles) və 4) tamamlayıcı sözlər (enrichment) adlandırır [74, 147].

Müəllif hal münasibətlərini ifadə edən qrammatik vasitələri məhz əsas köməkçi sözlər (essential particles) daxilində nəzərdən keçirir. O, bu qrupa aşağıdakı qoşmaları daxil edir: か(ka) – sual bildirən, が(qa) – subyekt bildirən, と(to) – birləşdirici, で(de) – alət və yerlik ifadə edən, に(ni) – nöqtə, interval, məkan və s. ifadə edən, e(ə) – istiqamət bildirən, の(no) – yiyəlik bildirən, は(va) – çoxmənalılıq ifadə edən, も(mo) – bənzəyiş ifadə edən və を(o) – obyekt bildirən. [74, 150-173]

Bir çox alimlər kimi, M.Kamermans da hal münasibətləri ifadə edən qoşmaları köməkçi sözlər bəhsində nəzərdən keçirmişdir. Ümumilikdə alim nəinki yapon dilində hal kateqoriyası, heç hal münasibətlərini ifadə edən göstəricilər haqqında da konkret fikir söyləməmişdir. M.Kamermans digər alimlərin hal göstəricisi kimi tədqiq etdiyi hal qoşmalarını əsas köməkçi sözlər adlandıraraq oraya məna və funksiyalarına görə bir-birindən kəskin fərqlənən əlavə qoşmalar da daxil etmişdir. Məsələn, M.Kamermans buraya も(mo) – bənzəmə ifadə edən və か(ka) – sual bildirən qoşmaları da daxil etmişdir. Yuxarıda adları çəkilən tədqiqatçıların təsnifatında bu qoşmalara rast gəlinmir. Firimizcə, bu, M.Kamermansın bölgü prinsiplərindən irəli gələn bir fərqdır.

Müasir yapon dilinin tədqiqində özünəməxsus yeri olan tədqiqatçılardan Cipris Zelko və Hamano Şoko köməkçi sözləri (particle) əlamətlərinə görə beş qrupa bölürlər.

- 1) Cümlənin funksiyasına görə か(ka), よ(yo), ね(ne)
- 2) Cümlənin tabelilik əlaqəsinə görə から(kara), が(qa), けど(kedo), と(to)
- 3) Cümlədə tema və seçim ifadə etmələrinə görə は(va), も(mo)
- 4) Cümlədə isimlərin feillərlə əlaqəsinə görə が(qa), を(o), に(ni), へ(e), で(de), から(kara), まで(made), までに(madeni), と(to)
- 5) İsmi isimlə birləşdirmə funksiyasına görə の(no), と(to), な(na) [76, 25]

Z.Cipris və Ş.Hamano hal kateqoriyası haqqında heç bir izahat vermədən cümlədə yalnız, isimlərin feillərlə münasibətini əsas götürərək bölgü aparmış məhz, həmin bölgüyə hal münasibətləri ifadə edən köməkçi sözləri daxil etmişlər. Belə ki, müəlliflər həmin köməkçi sözləri aşağıdakı ardıcılıqla adlandırmışlar: が(qa) – subyekt bildirən, を(o) – obyekt bildirən, に(ni) – yerlik və yönük ifadə edən, へ(e) – istiqamət bildirən, で(de) – yer bildirən, から(kara) – çıxışlıq bildirən, まで(made) – məhdudiyyət bildirən, までに(madeni) – çatma nöqtəsi bildirən və と(to) – birgəlik bildirən köməkçi sözlər [76, 26-80].

Müəlliflərin bir qədər başqa tərzdə bölgü apardıqlarını görürük. Burada hal münasibətlərindən danışılmasa da, hal göstəricisi olan qoşmalar bir bölgüyə aid edilmişdir. Təsnifatda razılaşmadığımız yalnız bir məqam vardır ki, o da までに(madeni) qoşmasının bura daxil edilməsidir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi bu qoşma mənə və funksiya baxımından əlavə sadə hal qoşmalarına uyğun gəlsə də, forma baxımından digər qoşmalardan fərqlənir. Bu qoşma まで(made) və に(ni) sadə hal qoşmalarının birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Ona görə də, sadə hal qoşması sayıla bilməz. Digər tərəfdən, より(yori) – müqayisə və の(no) – yiyəlik bildirən qoşmalar bu təsnifata daxil edilməyib. Çünki bölgü prinsiplərinə görə sonuncu qoşma isimlə ismi birləşdirir.

Jonatan Bunt yapon dilində köməkçi sözlər haqqında geniş məlumat verir [72, 149-

180]. Digər alimlərdən fərqli olaraq müəllif köməkçi sözlərin yerinə yetirdikləri mənə və funksiyalarına diqqət yetirir. Müəllif hal və hal münasibətləri məsələsinə də toxunmur. Riçard Bovrinq və Haruko Uryu Laurien kimi dilçi alimlərin köməkçi sözlər haqqında söylədikləri fikir və şərhələrlə tanış olsaq da, hal kateqoriyası, ümumiyyətlə hal münasibətləri ilə bağlı heç bir məlumat verilmir. Bu müəlliflər də J.Bunt kimi, dildə daha çox istifadə olunan köməkçi sözləri ümumi şəkildə götürərək onların mənə və funksiyalarını ayrılıqda tədqiq etmişlər [73, s.35,40,56,63, 69,73,84,86].

Avropa yaponşünaslarının hal münasibətlərinin yapon dilində ifadə vasitələri ilə bağlı araşdırmalarına əsaslanaraq aşağıdakı nəticələri çıxara bilərik:

1. Köməkçi sözlərin təsnifatı məsələsində Avropa alimlərinin təsnifatı məzmun və hal paradigmlərinin say tərkibi etibarilə həm yapon, həm də rus alimlərinin təsnifatından köklü şəkildə fərqlidir.

2. J.J.Hoffman istisna olunmaqla Avropa alimlərinin demək olar ki, hamısı yapon dilində hal kateqoriyası haqqında heç bir fikir söyləmir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, onlar yapon dilində “qrammatik hal” anlayışının olmadığını qəbul edirlər.

3.Z.Cipris və Ş.Hamano digər həmkarlarından fərqli olaraq cümlədə yalnız, isimlərin feillərlə münasibətini əsas götürərək bölgü aparmış və yiyəlik hal qoşmasını bölgüyə daxil etməmişdir.

4. Avropa alimlərinin əksəriyyəti bölgü aparan zaman əsas istinad etdikləri prinsip köməkçi sözlərin cümlədəki rolunun vaciblik dərəcəsi olmuşdur. Başqa sözlə desək, onlar məsələyə köməkçi sözlərin mənə və funksiyaları prizmasından yanaşaraq tədqiqat aparmışlar.

Göründüyü kimi, həm yapon, həm də Avropa dilçiləri yapon dilində hal münasibətlərinin ifadə vasitələrinə və təsnifat məsələlərinə fərqli mövqelərdən tədqiq etmişlər. Başqa bir fərq qoşmaların say tərkibində müxtəlifliklə bağlıdır. Bu da onların bölgü prinsiplərinin fərqli olmasından irəli gəlir. Alimlər cümlə daxilindəki əlaqələrdən və cümlə üzvləri arasındakı əlaqələrdən çıxış edərək hal münasibətlərinin

yanarması məsələsində mövqe müxtəlifliyi göstərmişlər. Hətta bu bağlayıcıların belə təsnifatda yer almasına gətirib çıxarmışdır [107;108;109]. Əgər, alimlər hal münasibətlərini ortaya çıxara bilən eyni bir prinsipə əsaslansaydılar, düşünürük ki, onların təsnifatına daxil olan qoşmaların məzmunu bir-birindən çox fərqlənməzdi. Hal münasibətlərin yalnız sintaktik səviyyədə ortaya çıxmasının mümkün olmasını nəzərə alaraq düşünürük ki, cümlədə sintaktik vəzifə daşıyan isim və isimləşmiş sözlər (mübtəda, vasitəli və vasitəsiz tamamlıqlar və s.) əsasən xəbərin, eləcə də, sintaktik vəzifə daşıyan feillərin (feildən əmələ gələn sözlərin) tələbindən müxtəlif qrammatik dəyişikliyə məruz qalır ki, bu da hal münasibətlərini ortaya çıxarır. Bu məsələdə bir çox alimlərin yanaşmaları təxminən üst-üstə düşür (Y.Nitta, M.Hüzeynzadə, T.Masuoka, Y.Takubo) Məhz bu prinsipdən yanaşaraq yapon dilində hal qoşmalarının təsnifat məzmununu müəyyənləşdirə bilərik. Əlbəttə, qoşmaların say tərkibi demək olar ki, eyni prinsipdən məsələyə yanaşmış T.Masuoka və Y.Takubonun təsnifatındakı qoşmaların say tərkibinə uyğun olacaq. Həmin təsnifatda yalnız “sıfır halı” yer almamışdır. Düşünürük ki, “sıfır halı”nın da təsnifatda yer alması vacibdir. Fikrimizcə, qoşmaları aşağıdakı kimi təsnif etmək daha məqsədəuyğundur.

1) ゼロ格(zero kaku) – sıfır halı, 2) が(qa) – adlıq, 3) を(o) – təsirlik, 4) に(ni) – yönlük, 5) へ(e) – istiqamət, 6) で(de) – yerlik, 7) と(to) – birgəlik, 8) から(kara) – çıxışlıq, 9) まで(made) – məhdudiyyət, 10) より(yori) – müqayisə bildirən qoşmalar.

Bizim təsnifat yapon alimi İ.İsao, rus alimi İ.V.Qolovninin təsnifatları ilə eynilik təşkil edir.

II FƏSİL

GRAMMATİK HALLARIN AZƏRBAYCAN VƏ YAPON DİLLƏRİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

2.1. Qrammatik və məkani hallar

Əvvəlki fəsildə yapon dilində hal münasibətlərinin ifadə vasitələri olan qoşmalar və onların təsnifatı məsələsi ilə artıq tanış olduq. Bu fəsildə hər bir hal haqqında geniş məlumat verməyi düşünürük. Əsas məqsəd Azərbaycan dilində hal kateqoriyası şəkilçilərinin yapon dilindəki hal qoşmaları ilə müqayisə edərək fərqli və oxşar cəhətləri aşkar etməkdir. Yapon dilində halların ifadə vasitələri Azərbaycan dili ilə müqayisədə bir qədər fərqlidir.

Azərbaycan dili hal kateqoriyasına malik olan dillərdəndir. Eyni zamanda Azərbaycan dilinin hal sistemi sabitliyi ilə səciyyəlidir. Bu dilin tarixinə nəzər salan H.Mirzəzadə yazır ki, Azərbaycan dilinin qədim dövrlərinə aid materiallardan belə aydın olur ki, bütün dövrlərdə isimlərin hallanması bir cür, bir qaydada olmuşdur [20, 40] Alim fikrinin davamı olaraq bildirir ki, təxminən yeddi əsrlik bir dövr ərzində ədəbi dilimizə aid olan materiallarda belə bir xüsusiyyətin ardıcıl surətdə davam etməsi dilimizin qrammatik quruluşundakı sabitliyi bir daha təsdiq edir [20, 41].

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq halların say tərkibində bir qədər artma və ya azalma müşahidə olunmuşdur. Y.M.Seyidov Azərbaycan dilində hal sisteminin tarixini araşdıraraq yazır ki, ayrı-ayrı vaxtlarda qrammatika kitablarında halların sayı müxtəlif tərkibdə göstərilərsə də, bu, Azərbaycan dili hallarının həqiqətən çoxalması və azalması deyildir. 1924-1944-cü illər arasında məktəb dərsliklərində halların sayı - dördqüz, beş, yeddi, altı, beş, altı göstərilmişdir [31, 226].

1934-cü ilə qədər isimlərin heç bir hal adı olmamış, yalnız 1934-cü ildə birinci dəfə olaraq isimlərin azərbaycanca hal adları yaranmışdır. Həmin ilin kitablarında yeddi hal qəbul edilmişdir ki, onların altısı bugünkü qrammatika kitablarında işlənən

hallardır [12, 45].

Azərbaycan dilində yiyəlik hal forması bəzi alimlər tərəfindən qəbul olunmamışdır. Ona görə də, zaman-zaman o, hallar sırasından çıxarılmış və ya daxil edilmişdir. Bunun da başlıca səbəbi hal münasibətinin təyinlə təyinolunan arasında deyil, əsasən xəbərlə mübtəda, vasitəli və vasitəsiz tamamlıq arasındakı əlaqədən yaranması olmuşdur. 1939-cu ilin qrammatikalarında həm birgəlik, həm də yiyəlik hal çıxarılmış, isimlərin beş halı qəbul edilmişdir. 1944-cü ildə yiyəlik hal yenidən qəbul edilmiş, halların miqdarı altıya çatdırılmışdır. Beləliklə, bugünkü qrammatika kitablarında kateqoriya kimi isimlərin aşağıdakı altı halı formalaşmışdır:

1. Adlıq hal –morfoloji əlaməti yoxdur
2. Yiyəlik hal – *-ın, -in, -un, -ün, -nın, -nin, -nun, -nün*
3. Yönlük hal – *-a, -ə, -ya, -yə*
4. Təsirlik hal – *-ı, -i, -u, -ü, -ni, -ni, -nu, -nü*
5. Yerlik hal – *-da, -də*
6. Çıxışlıq hal – *-dan, -dən*

Azərbaycan dilində göstərilən altı haldan başqa aralıq mövqe tutan hal göstəriciləri də vardır. Alimlər onların bəzilərini gah qoşma hesab etmiş, gah da şəkilçi kimi qəbul edərək hal sisteminə daxil etmişlər. Bu hal göstəricilərinə *-çin, -çün (üçün), -la, -lə (ilə), -can, -cən, -dək* və s. misal göstərmək olar. Məsələ bundadır ki, Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq qoşmaların şəkilçilərə keçid prosesi baş vermişdir. Bu da yuxarıda adlarını çəkdiyimiz qoşmaların artıq keçid mərhələsində olması ilə izah oluna bilər.

Digər tərəfdən, Azərbaycan dilində hal münasibətlərini ifadə etmək üçün qoşmalardan da istifadə olunur. Bu qoşmalar həm forma, həm də məzmun etibarilə yapon dilində geniş şəkildə işlənən mürəkkəb qoşmalarla oxşardır. Əvvəlki fəsildə bu haqda məlumat vermişik. Azərbaycan dilində bu qoşmalar ismin yiyəlik, yönlük, çıxışlıq hallarında olan sözlərə qoşularaq müəyyən məna çalarları əmələ gətirir. Məsələn: *kimi, üçün, doğru, tərəf, qarşı, sarı, əsasən, dair, qədər, sonra, qabaq, əlavə,*

bəri və *s.*

Müasir Azərbaycan dilində əksər alimlər ismin hallarını iki qrupa bölürlər: 1) qrammatik hallar; 2) məkani hallardır. Adlıq, yiyəlik və təsirlik hallar qrammatik hallara, yönük, yerlik və çıxışlıq hallar isə məkani hallara daxil edilir. Əlbəttə, qeyd etdiyimiz kimi, bu adlandırma şərti xarakter daşıyır. Əslində isə, məkani hallar özü-özlüyündə həm də qrammatik hallardır.

Azərbaycan dilində hal kateqoriyasının yapon dilində ifadə vasitələrini aydın tədqiq etmək üçün, bu bölgüdə istifadə etməyi düşünürük. Bu, dillər arasındakı hal göstəricilərinin fərqli və oxşar cəhətlərinin aşkara çıxarılmasında və başa düşülməsində əhəmiyyətli ola bilər.

Əvvəlcə Azərbaycan dilində hal kateqoriyasını təşkil edən qrammatik vasitələrin yapon dilində necə ifadə olunmasına, sonra isə digər hal münasibəti yaradan qrammatik vasitələrin qarşılıqlı münasibətinə aydınlıq gətirməyə çalışaq.

2.2. Adlıq hal

Adlıq hal hallar icərisində həm mahiyyət, həm də forma etibarı ilə ən mürəkkəb haldır. Dilçilikdə bu hal müxtəlif şəkildə adlıq, çılpaq, sıfır, mütləq, əsas və s. kimi adlandırılır. Bu halın belə adlandırılması onunla bağlıdır ki, o, müxtəlif dillərdə başqa-başqa formalarda təzahür edir. Bir çox hallarda adlıq halın sintaktik funksiyası ilə onun forması arasındakı fərq nəzərə alınmır və adlıq hal başqa hal kimi təqdim olunur. Dilçilikdə adlıq hala bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənən müxtəlif təriflər verilmişdir. Adlıq halı mütləq hal adlandıran V.Z.Panfilov yazır ki, bu hal sıfır göstəriciyə malikdir və mütləq halda olan ismin əsas forması kimi çıxış edir, eyni zamanda bu formaya xüsusi səkilçilər əlavə etməklə digər halları düzəltmək olar [100, 41].

Y.Seyidov məsələyə başqa tərzdə yanaşaraq adlıq halı belə izah edir: “Bu halın əsas göstəricisi yoxdur, nitqdə səslənən, yazıda işarəsi olan göstəricisi yoxdur. Lakin

adlıq haldakı isimlər lüğət tərkibində olan və ya müəyyən siyahıda öz əksini tapan isimlərin qrammatik forması ilə eyni deyil. Ayrıca götürülmüş sözdə qrammatik əlamət axtarmağa ehtiyac yoxdur” [31, 232]. Alim fikrini davam edərək yazır ki, adlıq hal şəkilçisiz haldır, lakin formasız hal deyil, Şəkilçisizliklə formasızlıq eyni şey deyildir. Bu iki cəhətin eyniləşdirilməsi ismin adlıq halını hal sistemində ən mübahisəli hala çevirmişdir [31, 233].

Bəzi alimlərin “adlıq hal digər halların əmələ gəlməsi üçün əsasdır” fikrinə qarşı çıxan Məmmədəli Qıpçaq yazır: “Belə bir fikirlə razılaşmaq olmaz ki, ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir leksik vahid adlıq halda ola bilər. Ona görə də, hal bir qrammatik kateqoriya kimi o vaxt ortaya çıxa bilər ki, hər hansı bir söz digər sözlərlə müəyyən münasibətdə olsun” [97, 50].

Adlıq hal fars dilində hal münasibətlərini tədqiq edən A.Kərimovun tədqiqatında da araşdırılmışdır. Alimin fikrinə görə, indiyə qədər bu halın tədqiqində bəzən forma, bəzən isə funksiya əsas götürülərək onun mahiyyəti açıqlanmışdır. O qeyd edir ki, adlıq halı əlamətsiz hal adlandıraraq onu ismin əsas forması ilə uyğunlaşdırmaq yanlışdır. Bu halı paradiqma çərçivəsində başqa hallarla müqayisə etmək daha düzgündür və bu zaman məlum olur ki, adlıq hal heç də əlamətsiz hal deyil, əksinə əlamətsizliyi onun şəkli əlamətidir [15, 84].

Q.A.Klimov da adlıq hal termini ilə razılaşmamışdır. O belə hesab edir ki, bu termin adlıq halın mahiyyətini düzgün açıqlaya bilmir. O yazır ki, subyekt-obyekt münasibətləri halın səciyyəvi xüsusiyyətlərini daha aydın əks etdirir [94, 35]. 1960-cı ildə çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında adlıq hal subyekt halı kimi izah olunur: “Adlıq hal şəxs, əşya və hadisənin adını bildirir və cümlədə mübtədə vəzifəsində çıxış edir. Adlıq hal əsas etibarilə subyekt halıdır” [2, 19].

Biz də o fikirlə razılaşırıq ki, adlıq halın şəkilçisizliyi ilə adlıq hal forması arasındakı fərq nəzərə alınmalıdır. Cümlədə istənilən söz şəkilçisiz, yəni əlamətsiz işləyə bilər, lakin bu, onun adlıq halda olması, başqa sözlə desək, predmeti adlandırması və onun müstəqilliyə malik olması demək deyildir. Bu fərq özünü qeyri-

müəyyən formada olan sözlə işlənmiş vasitəsiz tamamlıqda da göstərir. Belə ki, əgər vasitəsiz tamamlıq qeyri-müəyyən sözlə ifadə olunmuşdursa, onda həmin söz də əlamətsiz olur və adlıq hal forması ilə üst-üstə düşür. Lakin funksiya baxımından məsələyə yanaşdıqda, məlum olur ki, təsirlik hal birbaşa feilə bağlı olub həmişə onunla idarə olunur. Adlıq halda isə belə bir xüsusiyyət yoxdur.

İndi isə Azərbaycan dilinin hal sisteminə daxil olan adlıq halın yapon dilində ifadə vasitələri ilə tanış olaq. Azərbaycan dilində adlıq hal morfoloji əlaməti olmayan haldır. Lakin yapon dilində vəziyyət başqa cürdür. Burada adlıq hal özünü iki formada büruzə verir. Onlardan biri, yapon dilinə dair əksər ədəbiyyatda göstərildiyi kimi, が(qa) qoşması, digəri isə Azərbaycan dilində, eləcə də dünyanın bir çox dillərində qəbul olunmuş formal əlamətsiz adlıq haldır. Formal əlamətsiz hal bir çox alimlər tərəfindən ハダカ格(hadakakaku) – çılpaq hal, ゼロ格(zerokaku) – sıfır halı, 無助詞(mucoşi) – köməkçi sözsüz, bəziləri tərəfindən isə 格の省略(kaku no sooriyaku) köməkçi sözlərin ixtisara düşməsi və s. adlandırılır. Bununla yanaşı, bəzi tədqiqatçılar yapon dilində は(va) – seçim və ya tema ifadə edən qoşmanı da adlıq hala aid edirlər [117].

Bəzi alimlər sadalananların hər üçünü, bəziləri ikisini, digərləri isə yalnız birini adlıq halın ifadə vasitəsi kimi qeyd etmişlər. Lakin が(qa) qoşmasının adlıq halı ifadə etməsi məsələsi əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunmuşdur. Adlıq halın ifadəsində fikir ayrılığı həmişə は(va) qoşması ilə “sıfır” halı ətrafında yaranmışdır. Məsələn, B.P. Lavrentyev adlıq halın üç formada özünü büruzə verdiyini söyləyir və onları は(va) – tema adlıq, が(qa) – rema adlıq və ゼロ格(zero) – sıfır (şəkilçisiz) hal adlandırır. Bundan sonra o, は(va) qoşmasını şərh edərək yazır ki, bu hal mübtədanın göstəricisi olub danışığın temasını ifadə edir. Alim qeyd edir ki, adlıq hal göstəricisi olan は(va)-nı tema ifadə edən omonim は(va)-dan fərqləndirmək lazımdır. が(qa) qoşmasını şərh edən alim onun da mübtəda göstəricisi olduğunu qeyd edərək danışığın remasını ifadə etdiyini bildirir. Müəllif ümumi adlıq hal adlandırıdığı şəkilçisiz (sıfır) halın da mənə və funksiyalarını tədqiq edərək onun istifadə qaydaları

haqqında geniş məlumat verir [98, 25-30]. Lakin, artıq qeyd etdiyimiz kimi, bizim araşdırmamıza görə, yaponiyalı alimlərin demək olar ki, hamısı は(va)-nın adlıq hal göstəricisi deyil, məhz cümlədə seçim və tema ifadə edən qoşma olduğunu söyləyirlər. Onda sual oluna bilər ki, bəs は(va) ilə が(qa)-nın fərqi nədən ibarətdir? Bu qoşmalar cümlədə hansı funksiyanı yerinə yetirir? “Sıfır” halın mahiyyəti nədən ibarətdir? Bu suallara cavab vermək üçün həmin qoşmaları ayrı-ayrılıqda izah etməyin vacib olduğunu düşünürük.

Adlıq halın əsas ifadə vasitəsi が(qa) qoşmasıdır. İ.İori, Ş.Takanaşi, K.Nakanişi və başqaları は(va) və が(qa)-nın fərqi belə izah edirlər: “İngilis və ya digər Avropa dillərindəki mübtədanın göstəricisinə yapon dilində は(va) və が(qa)-nın uyğun gəlməsini tez-tez söyləyirlər. Bu iki qoşmanın semantik və funksional xüsusiyyətlərini fərqləndirmək tədqiqatçılar üçün çətinlik törədən məsələlərdən biridir. İki qoşmanı bir-birindən ayırmaq üçün, əvvəlcə onların əsas funksiya fərqi başa düşmək lazımdır. Belə ki, は(va)-nın tema ifadə etməsini və が(qa)-nın mübtəda ifadə etməsini bilmək vacibdir” [40, 254]. Onu da qeyd edək ki, が(qa) qoşması yapon dili qrammatikasında 主格(şukaku) – subyekt hal göstəricisi adlanır. Başqa sözlə desək, bu qoşma “mübtədanı ifadə edən hal” mənasını daşıyır. T.Okimori, Y.Kimura və başqaları が(qa) qoşması haqqında belə yazırlar: “Ümumiyyətlə が(qa) qoşması mübtədanı ifadə edir, hərəkətin və vəziyyətin subyektini göstərir. Bundan başqa, が(qa) qoşmasının obyekt ifadə etmə funksiyası da vardır” [44, 109].

Bir çox tədqiqatçılar adlıq halı ifadə edən ikinci vasitə kimi は(va) qoşmasını qeyd edirlər. Əksər ədəbiyyatlarda o, köməkçi söz とりたて助詞 (toritate coşi) kimi təqdim olunur ki, bu da mahiyyət etibarilə onu が(qa) qoşmasından fərqləndirir.

Üçüncü ifadə vasitəsi kimi, ゼロ格(zerokaku) – sıfır halı qeyd olunur. Sıfır halı yapon dili qrammatikasında は(va) və が(qa)-dan istifadə qaydasına görə fərqlənir. Bu hal o vaxt istifadə olunur ki, は(va) və が(qa) qoşmalarının istifadəsində çətinlik yaranır və yaxud heç bir qoşma tələb olunmur.

Yapon dili qrammatikasında adlıq halın mahiyyətini açıqlamaq üçün çox vaxt

subyekt-obyekt münasibətlərindən də istifadə olunur.

Əvvəlcə, は(va) və が(qa) qoşmaları arasındakı fərqi başa düşmək üçün onları bir-biri ilə müqayisə edərək analiz aparaq. Əksər tədqiqatçıların fikirlərinə görə は(va) və が(qa) qoşmaları məna və funksiyalarına görə aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırılır:

は(va)-nın məna və funksiyası: 1) 主題(şudai) – tema ifadə etmə, 2) 対比(taihi) – müqayisə bildirmə.

が(qa)-nın məna və funksiyası: 1) 中立叙述(çuuritsu cocutsu) – hadisəni olduğu kimi (neytral) ifadə etmə, 2) 総記(sooki) – “başqası deyil, məhz budur” mənası ifadə etmə.

は(va) qoşmasının əsas funksiyalarından biri, artıq qeyd etdiyimiz kimi, 主題(şudai) – tema ifadə etməsidir. İ.İorinin ifadəsi ilə desək, *tema* deyilən bir məfhum, cümlənin əsəsen, əvvəlində olub həmin cümlədə izah olunan məzmunun sərhədlərini müəyyənləşdirir [38, 87]. Temadan sonra isə temanı təsvir edən izahat gəlir. Məsələn,

サビナさんは美しい(Sabina san va utsukuşii desu) – Səbinə gözəldir

Bu cümlədə は(va) ilə işarə olunmuş *Səbinə* temanın obyektini kimi çıxış edir və ondan sonra gələn *utsukuşii* (gözəl) isə temanı şərh edir. Başqa sözlə desək, izah olunan məzmun-*Səbinə* danışana da dinləyənin də məlum olub cümlənin teması olur, *gözəl* isə onu izah edir, yəni remadır. Qeyd edək ki, yapon dilində təkcə mübtəda deyil, cümlənin digər üzvləri də は(va) vasitəsi ilə aktuallaşıb tema ola bilər. は(va)-nın bu funksiyası yapon dilçiliyində müxtəlif adlarla, 有題文(yuudaibun), 題目(daimoku) adlandırılır. Əgər biz は(va)-nın bu funksiyasını Azərbaycan dili ilə müqayisə etsək, görürük ki, tema-rema əvəzlənməsi aktual üzvlənmə adlanır ki, bu da Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən ümumi dilçilikdə ətraflı tədqiq edilmişdir. Bu məsələ ilə bağlı K.Abdullayev, Ə.Abdullayev, F.Əlizadə, V.Şevyakova, Q.Kazımov geniş tədqiqatlar aparmışdır. Azərbaycan dilində, yapon dilindən fərqli olaraq, temanın formal əlaməti olmasa da, bu, başqa vasitələrlə reallaşır. Q.Kazımov cümlənin aktual üzvlənməsi, tema-rema münasibətlərinə belə aydınlıq gətirir: “Tema

və remanın hər bir cümlədə formal əlamətləri söz sırası və intonasıyadır. Ədəbi dil normalarına müvafiq qurulmuş sadə nəqli cümlələrdə tema əvvəl, rema sonra işlənir.” Alim fikrini davam etdirərək yazır ki, mətnin qurulma texnikası belədir ki, hər bir nitq aktı temadan remaya doğru irəliləyir. Çünki danışığda, yazıda məqsəd tema deyil, çünki tema danışana da, dinləyənə də məlumdur. Əsl məqsəd temanı nəzərə çarpdırmaqla həmin tema haqqında yeni məlumat verməkdir. Yeni məlumat isə rema adlanır ki, bu da fikrin inkişafına, dərinləşməsinə, dinləyicinin yeni məlumatla təmin edilməsinə səbəb olur və nəticədə temanın yeni əlamətləri açılmış olur [14, 444]. K.Abdullayev Azərbaycan dilində aktuallaşmanın müxtəlif üsullarını müəyyən etmişdir (Aktuallaşma dedikdə, cümlənin müəyyən komponentlərinin digər komponentlər sırasından seçilib ayrılmasıdır). Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Söz sırası vasitəsilə aktuallaşma.
2. Formal-qrammatik vasitələrin köməyi ilə aktuallaşma.
3. Prosodik aktuallaşma [1, 132].

は (va)-nin digər əsas funksiyası 対比 (taihi) – müqayisə bildirməkdir. Ümumiyyətlə bu funksiya o zaman yaranır ki, は(va) istifadə olunmayan yerdə は (va) işlədilir ki, bu da iki və ya daha artıq məfhumun bir-biri ilə müqayisə olunmasına gətirib çıxarır. Məsələn,

風は強いが、雨は降っていない

Kaze va tsuyoi qa, ame va futte inai

Külək güclüdür, amma yağış yağmır [67, 153].

Cümlədən göründüyü kimi, は(va) ilə işarə edilmiş *kaze* (külək) və *ame* (yağış) sözləri bir-biri ilə müqayisə edilmişdir. Bu tip cümlələrdə qarşılıqlı müqayisə か(qa) – *amma* bağlayıcısı ilə ifadə olunduğundan は(va)-nın istifadəsi qaçılmaz olur.

か(qa)-nın は(va) ilə antonimlik mövqedə olan 中立叙述(çuuritsu cocutsu) – hadisəni olduğu kimi ifadə edən funksiyasını araşdıraraq. Bu tip cümlələr həm də 無題文(mudaibun) temasız cümlə adlandırılır. Belə cümlələrdə hadisə olduğu kimi ifadə olunur. Onlarda は(va) istifadə olunmur [32, 6]. Bu halda か(qa) qoşması は(va) ilə

əvəz oluna bilmir, çünki, cümlə bütövlükdə yeni informasiya daşıyır [40, 259].
Məsələn,

アルパイ が 日曜日に東京で映画を見ました

Arupai ga niçiyoubi ni Toukyou de eiqa o mimaşita

Alpay bazar günü Tokyoda filmə baxdı

Cümlədə は(va) istifadə olunmadığına görə, o, temasız cümlə adlanır. Burada tema o vaxt yarana bilər ki, cümlədəki informasiya dinləyənin tam çatmır və dinləyən onu maraqlandıran hissə haqqında informasiya verənə sual verməli olur. Məs., *Alpay nə edib?* sualında dinləyən *Alpayı* tema kimi seçdiyinə və temaya aid izahat tələb etdiyinə görə, *Alpay* は(va) ilə işarə olunmalıdır. Onda sual belə olar アルパイ は何をしましたか? (Arupai va nani o şimaşita ka?) – *Alpay nə edib?* Bu sualın cavabı da müvafiq olaraq *Alpayı* tema kimi seçir və onu izah edir. Onda sualın cavabı aşağıdakı kimi olar:

アルパイ は 日曜日に東京で映画を見ました

Arupai va niçiyoubi ni Toukyou de eiqa o mimaşita

Alpai bazar günü Tokyoda filmə baxdı

F.Əlizadə tema və remanın sualla müəyyən edilməsi qaydası haqqında yazır ki, sual həmişə cümləyə verilir və sual verilən cümlədəki informasiyanın bir qismi temaya, bilavasitə sual sözə, cavab verən informasiya hissəsi isə remaya aiddir [11, 12].

Yapon dilində は(va) – tema ifadə edən qoşma təkcə subyekt ifadə edən が(qa) qoşmasını deyil, digər hal qoşmalarını da ya əvəz edir, ya da onlardan sonra gəlib, söhbətin mövzusunı (temanı) müəyyən edir. Bu qoşma セロ格(zerokaku) sıfır hal, が(qa) subyekt hal və を(o) – təsirlik hal qoşmalarını əvəz edir, lakin に(ni) – yönlük hal, へ(e) – istiqamət halı, で(de) – yerlik hal, と(to) – birgəlik hal, から(kara) – çıxışlıq hal, まで(made) – məhdudiyyət halı, より(yori) – müqayisə halı qoşmalarından sonra olmaqla bir yerdə gəlir.

が(qa) qoşmasının digər funksiyası isə 総記(sooki), yəni “başqası deyil, məhz

budur” mənasını ifadə etməkdir. Bu zaman が (qa) ilə ifadə olunmuş söz yeni informasiya daşıyıcısı olur, cümlənin xəbərində isə köhnə informasiya qalır. が (qa) qoşmasının bu funksiyasının ən tipik nümunəsi dialoq zamanı suala cavab verilən hallarda meydana çıxır.

A: 誰が このコップを割ったんですか (Dare ga kono koppu o vattan desu ka) – Kim bu fincanı sındırıb?

B: 田中さんが割ったんです (Tanaka san ga vattan desu) – Tanaka sındırıb.

Cümlədən göründüyü kimi, が (qa)-nın bu funksiyası 中立叙述 (çuuritsu cocutsu) – hadisəni olduğu kimi ifadə etmə funksiyasından fərqlənir. Belə ki, hadisə olduğu kimi ifadə olunanda cümlə bütövlükdə yeni informasiyadan ibarət olur. Bu funksiyada yalnız sualın cavab hissəsi 田中さん (Tanaka san) yeni informasiya kimi ortaya çıxır. Xəbər hissəsi isə köhnə informasiyadan ibarət olur. が (qa)-nın 総記 (sooki), yəni “başqası deyil, məhz budur” funksiyasının ən tipik nümunəsi yuxarıdakı kimi, sual cümləsinə cavab verən halda meydana çıxır.

Digər bir maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, が (qa) köməkçi sözünün ümumi prinsiplərə uyğun gəlməyən funksiyası aşkar olur. Belə ki, ümumi prinsiplərə görə, dialoq və ya mətn daxilində ikinci dəfə istifadə olunan komponent söhbətin teması 主題 (şudai) olduğu üçün は (va) köməkçi sözü ilə ifadə olunmalıdır. Lakin elə hallar vardır ki, komponent tema halında olmasına baxmayaraq, が (qa) ilə ifadə olunur. Məs.,

彼は病氣知らずが自慢だった。その彼が病氣で亡くなってしまった。

Kare **va** byooki şirazu qa ciman datta. Sono kare **qa** byooki de nakunatte şimatta

O adam xəstələnməməsi ilə fəxr edirdi. Həmin adam xəstəlikdən öldü.

Cümlədən göründüyü kimi, “özünəməxsus xüsusiyyət” mənası ifadə edən cümlədən sonra gələn ikinci cümlədə が (qa) köməkçi sözünün istifadə olunmasına səbəb hər iki cümlənin mənasında ziddiyyətin olmasıdır, çünki “xəstələnməməsi” ifadəsinin mənası ilə “xəstəlikdən öldü” mənası arasında ziddiyyət vardır.

が (qa)-nın yuxarıda qeyd etdiyimiz əsas funksiyalarından başqa cümlədəki mövqeyinə görə də qruplaşdırılır. T. Takayuki が (qa) qoşmasını bu əlamətinə görə iki yerə bölür: 1) Xəbərin ifadə etdiyi hərəkət, iş və ya halın subyektini göstərir. 2) Xəbərin ifadə etdiyi məzmunun obyektini göstərir [59, 70-72].

Birinci halda が (qa)-nın birləşdiyi söz və ya söz birləşməsi cümlənin mübtədası olur. İkinci halda isə が (qa) qoşmasının birləşdiyi söz və ya söz birləşməsi cümlənin tamamlığı olur.

İndi də “sıfır” halın məna və funksiyalarını araşdıraraq. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, əksər kitablarda セロ格 ((zerokaku) – sıfır halı, hal sisteminə daxil edilmiş, onun haqqında müəyyən qədər məlumat verilmişlər. Bu hal 無助詞 (mucōshi) – köməkçi sözsüz, yəni əlamətsiz hal adlanır. Azərbaycan dilində olan adlıq hal da əlamətsiz haldır. Cümləyə müraciət edək.

この時計、止まっています (Kono tokei tomatte imasu) – Bu saat dayanıb.

Cümlədə “nəyisə tapıb üzə çıxartmaq” mənası olduğuna görə, 現象文 (genşoubun) – təbii hadisə ifadə edən cümləyə yaxın olur. Belə cümlələrdə adətən が (qa) qoşması işlədilir. Lakin bu cümlə təbii hadisə ifadə edən cümlədən onunla fərqlənir ki, この時計 (kono tokei) – “bu saat” artıq eşidənə məlumdur. Bu səbəbdən də が (qa) qoşmasının istifadəsi çətinləşir. Digər tərəfdən, cümlə “nəyisə tapıb üzə çıxarmaq” mənasında olduğundan は (va) köməkçi sözünün də istifadəsi çətinləşir. Belə hallarda heç bir köməkçi sözdən istifadə olunmur, cümlə üzvü əlamətsiz işlənir.

T.Takahaşi “sıfır halı”nı da halların tərkibinə daxil etmiş və onu ハダカ格 (hadaka kaku) adlandıraraq yazır ki, sadə danışiq üslubunda ifadə olunmuş sual cümlələrində, bir çox hal qoşması, o cümlədən istiqamət bildirən 〜 (e) qoşması “sıfır” halla əvəz oluna bilər.

森下さんはもう会社いった?

Morişita san va moo kaişa itta?

Morişita artıq idarəyə getdi?

Bu cümlədə *kaişa*-(idarə) sözündən sonra istiqamət bildirən 〜 (e) qoşması

istifadə edilməmişdir.

Araşdırmaların nəticəsinə görə, biz də düşünürük ki, yapon dilində が(qa) adlıq hal qoşması və əlamətsiz halla reallaşır. Lakin onların adlıq haldan başqa digər halları ifadə etmək funksiyaları vardır. Hər iki halın məna və funksiyaları ilə yaxından tanış olaq.

“Sıfır halı”n istifadə olunduğu cümlələr: Aşağıdakı cümlələrdə heç bir hal göstəricisi istifadə olunmur.

1. Cümlədə çağırış və ya müraciət zamanı:

田中さん！(Tanaka san!) – Cənab Tanaka!

2. Cümlədə həmcins uzvlər sadalandıqda:

さしみ、すし、てんぷらは日本料理です(Saşimi, suşi, tempura va nihon ryouri desu) – Saşimi, suşi, tempura yapon xörəkləridir

3. Cümlədə isim xüsusiləşdikdə:

卒業、それは社会のスタートです(Sotsuqyou, sore va şakai no sutaato desu) – Buraxılış, bu cəmiyyətə gedən yolun başlanğıcıdır.

4. İsim zaman zərfliyi yerində işləndikdə:

昨日大学を休みました(Kinou daiqaku o yasumimaşita) – Dünən universitetə getmədim.

5. Saylar zərflik yerində işləndikdə:

この会社で外国人が3人働いています(Kono kaişa de qaikokucin qa 3 nin hatarite imasu) – Bu firmada 3 nəfər xarici vətəndaş işləyir.

6. Sadə danışiq üslublu cümlələrdə:

私、大学へいきます(Vataşi, daiqaku e ikimasu) – Mən universitetə gedəcəm [106].

7. Sadə danışiq üslublu cümlələrdə tamamlığın ifadəsində:

昼ごはん、食べた？Hiruqohan tabeta?-Nahar eləmişənmi?

8. İsmi xəbərlı cümlələrdə xəbər yerində:

彼は医者です(Kare va işa desu) – O, həkimdir.

9. と(to)、や(ya)、および(oyobi) və s. birləşdirici bağlayıcıların önündə:

本やノートがあります(Hon ya nooto qa arimasu) – Kitab və dəftər var.

10. さえ(sae)、など(nado)、だけ(dake)、ほど(hodo) və s. kimi qüvvətləndirici ədatların önündə:

私さえしりませんでした(Vataşi sae şirimasen deşita) – Mən də bilmirdim [98, 29-30].

が(qa) qoşmasının işləndiyi cümlələr:

1. Sual cümlələrində 疑問詞(qimonşi). Sual əvəzliliklərindən sonra həmişə が(qa) istifadə edilir:

(Q が～) 誰が帰りましたか(Dare qa kaerimaşita ka) – Kimdir qayıdan ?

2. Mübtəda xüsusi halda işləndikdə が(qa) istifadə edilir:

ほら、桜の花がきれいです(Hora, sakura no hana qa kirei desu) – Bax, sakuranın gülü gözəldir.

3. Mübtəda qeyri- müəyyənlik ifadə etdikdə:

Mübtəda müəyyənlik bildirdikdə は(va), qeyri-müəyyənlik bildirdikdə isə が(qa) istifadə olunur. Məsələn,

見知らぬ人が近づいてきた。その人は首からカメラを下けている

Mişiranu hito qa çikazuite kita. Sono hito va kubi kara kamera o sagete iru

Tanımadığım adam yaxınlaşıb gəldi. Həmin adam boynundan kamera asmışdı.

4. Budaq cümlələrdə:

父が寝ているとき出かけた(Çiçi qa nete iru toki dekaketa) – Atam yatan vaxtı çıxdım.

5. Təbii hadisələri ifadə edən cümlələrdə:

雨が降って来た(Ame qa futte kita) – Yağış yağmağa başladı.

6. Yeni informasiya verilən cümlələrdə (nəyə isə diqqət cəlb olunan vaxt):

あっ、私の財布がありません(A! Vataşi no saifu qa arimasen) – Aa! Mənim pul kisəm yoxdur.

7. Müstəqil obyektli cümlələrdə:

運転すること が できます (Unten suru koto ga dekimasu) – Sürməyi bacarıram.

Yapon dilində adlıq halın ifadə vəsitələri haqqında deyilənlərdən aşağıdakı ümumiləşdirmələr edə bilərik:

1. は(va) mənə və funksiyasına görə hal qoşması deyil, Hər hansı bir hadisə və fakta qarşı danışanın hiss və fikrini ifadə etməsini göstərən qoşmadır ki, ona とりたて助詞(toritə coşi) deyirlər. Bu, Azərbaycan dilində “tema”ya uyğun gəlir.

2. Yapon dilində adlıq hal münasibətinin ifadəsi が(qa) qoşması və sıfır halla reallaşır. Hər iki qrammatik vasitə cümlədə xəbərin ifadə etdiyi hərəkət, iş və ya halın subyektini, eləcə də obyektini göstərir.

3. が(qa) qoşması müstəqil mövqedə yalnız mübtədə, sıfır hal isə həm mübtədə həm də xəbərin ad hissəsi kimi çıxış edir.

4. Asılı mövqedə が(qa) qoşması və sıfır hal isimlə işləndikdə təyin, feillə işləndikdə isə vasitəsiz tamamlıq kimi çıxış edir.

2.3. Yiyəlik hal

Azərbaycan dilində hal kateqoriyasına daxil olan hallardan biri də yiyəlik haldır. Adından da göründüyü kimi, bu halda olan söz yiyəlik, sahiblik münasibətləri ifadə edir. Məhz bu mənalar əsasında ona *yyəlik hal* adı verilmişdir. Dünya dillərinin əksəriyyətində yiyəlik hal və onu ifadə edən qrammatik vasitələr vardır. Elə dillər də vardır ki, orda yiyəlik halı ifadə etmək üçün xüsusi qrammatik əlamət yoxdur. Belə dillərdən biri lidiya dilidir. Bu dildə sahiblik və təyinetmə funksiyasını yiyəlik əvəzlilikləri ifadə edir [102, 331]. Yiyəlik halın mənə və funksiya baxımından digər hallardan geri qalmadığını, əksinə daha zəngin mənə və funksiyalara malik hal olduğunu düşünürük.

Yiyəlik halın tarixi həm Azərbaycan, həm də yapon dilində qədim dövrlərə gedib çıxır. H.Mirzəzadənin araşdırmalarına görə, Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf

mərhələlərində yiyəlik hal iki şəkildə: həm şəkilçisiz, həm də şəkilçi ilə işlənmişdir. Məs., *Beyrək at köksün qucaqladı...*, *Ağanız başı və gözü sədəqəsi üçün köhnə qaftanız varsa geyəyin...*(Kitabi-Dədə Qorqud) Bu misallarda *at köksü* söz birləşməsində yiyəlik hal tələb olunmuşdur. Çünki birinci tərəflə ikinci tərəf arasında mənə bağlılığı mövcuddur. *Başı və gözü sədəqəsi* hələ indi də danışiq dilimizdə istifadə olunur. Məs., *atası evi, babası yurdu* və s. buna misal ola bilər. Müəllifin fikrinə görə, çox güman ki, bu xüsusiyyət əvvəlki dövrlərin qalığı kimi canlı dildə yaşayır [20, 42-43]. Hal-hazırda müasir Azərbaycan dilində yiyəlik halın formal əlaməti *-ın, -in, -un, -ün, -nün, -nin, -nun, -nün* şəkilçiləridir.

Dilçilikdə yiyəlik hal, onun mənə və funksiyaları haqqında bir çox fikirlər mövcuddur. Məsələn, Y.Seyidov yiyəlik halı belə şərh edir: “Yiyəlik hal birbaşa feillə əlaqələnmə bilməmək cəhətdən ismin hallarının hamısından fərqlənir. Ona görə də cümlənin ümumi quruluşunda bilavasitə iştirak etmir.” Müəllif yiyəlik halın sintaktik mövqeyinə toxunaraq yazır ki, 1) Sırası ilə özündən sonra gələn isimlər və ya isimləşmiş (substantivləşmiş) digər bir sözlə əlaqələnərək söz birləşməsinin komponenti olur. Məsələn, *yazın havası, bülbülün naləsi, bağın meyvəsi* və s. Bu, yiyəlik halın əsas qrammatik mövqeyidir. Yiyəlik hal bu mövqedə qapalı vəziyyətdə olur. Təklildə deyil, əlaqədar olduğu sözlə birlikdə, yəni söz birləşməsinin durğun tərəfi kimi cümləyə daxil olur. 2) İsmi yiyəlik halı xəbər rolunda da olur və bu vaxt o, qapalı vəziyyətdən çıxır, cümlədə bir qədər fəal mövqeyə keçir, cümlə üzvləri ilə birbaşa əlaqə saxlaya bilər. Məsələn, *Kitablar həmin tələbəninindir*. Bu cümlədə ismin yiyəlik halındakı sözlə ifadə olunmuş xəbər cümlənin mübtədası ilə uzlaşıbdır [30, 246].

K.Brunner yiyəlik halın məhdudiyyət ifadə etməsini qeyd edərək yazır ki, yiyəlik hal isim, sifət və feillə işlənir və onların mənasını məhdudlaşdırır [85, 26]. Y.Kuriloviç halların təsnifatı ilə bağlı qeyd edir ki, obyekt və subyekt yiyəlik halları yiyəlik halın digər bütün ismi variantları, o cümlədən partitiv və posessiv yiyəlik üçün əsas ola bilər [96, 196].

Müasir yapon dilində yiyəlik halın ifadə vasitəsi の (no) qoşmasıdır. の (no) qoşmasının əsas funksiyası təyinetmə funksiyası sayılır. Bu qoşmanın tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Masahiro Yamadanın yapon dilinin tarixinə dair araşdırmalarına görə, hələ qədim dövrlərdən yiyəlik bildirən の (no) qoşması əsasən subyekt ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur. Bu qoşmanın təyinetmə funksiyasına az hallarda təsədüf olunurdu. Zaman keçdikcə təyinetmə funksiyası genişlənmiş, subyekt ifadə etmə funksiyası isə daralmağa başlamışdır [36, 126].

Akiho Yamaquçinin araşdırmasına görə, Nara dövründə (710-794il) yiyəlik və sahiblik mənaları つ (tsu) köməkçi sözü ilə ifadə olunmuşdur. Heyan dövründən (794-1185il) isə yiyəlik ifadə edən qoşma kimi həm が (ga), həm də の (no) istifadə edilmişdir [70, s.30, 61].

Nişiyama Yucinin fikrinə görə, ismi təyin edən söz və söz birləşmələri içərisində 「NP₁ の (no) NP₂」 forması o qədər də tədqiq edilməmişdir. Müəllif qeyd edir ki, ilk baxışda sadə görünən bu forma mənə baxımından çox dərin və müxtəlif əlaqələri bildirmişdir. Məsələn, 太郎のパソコン (Taro no pasokon) – *Taronun kompüter* söz birləşməsi kontekstdən aslı olaraq *Taro istifadə edən kompüter*, *Taronun satdığı kompüter*, *Taronun düzəltdiyi kompüter*, *Taro istədiyi kompüter* kimi müxtəlif mənaları bildirir [62, 6]. Tsunoda Tasaku yiyəlik halın ifadə vasitəsi ilə bağlı yazır ki, yiyəlik hal qoşması olan の (no)-nun mənə və funksiyaları geniş olub 所有者-sahib olanla 所有物-sahibə məxsus əşya arasında yaranan mənə əlaqələri söz sırasından da asılı olaraq dəyişir [58, 238]. Məs., 山田の友達 (Yamada no tomodaçi) – *Yamadanın dostu* söz birləşməsində sahib tərəf *Yamada* mənsub tərəf isə *dost*-dur. Burada söz sırasını dəyişsək, onda 友達の山田 (Tomodaçi no Yamada) – *Dostum Yamada* şəklinə düşər. Misaldan göründüyü kimi, birinci halda の (no) qoşması yiyəlik mənasını, ikinci halda isə mənsubiyyət mənasını ifadə etmişdir.

Müasir yapon dilində yiyəlik halın ifadəsi kimi götürülən の (no) qoşmasının mənə və funksiyalar çox geniş və müxtəlifdir. Qeyd edək ki, hər bir tədqiqatçı bu mənə və funksiyaları özünəməxsus tərzdə araşdırmış və tədqiq etmişdir. Hayaşi Ooki, İkeqami

Akihiko və Andou Çizuko の(no) hal qoşmasını məna və funksiyalarına görə üç əsas qrupa ayırır:

- 1) 主格(şukaku) – subyekt münasibətləri ifadə etmə. Məs., 母の好きな花を買った(Haha no sukina hana o katta) – Anamın sevdiyi gülü aldım.
- 2) 連体修飾格(rentaişuuşokukaku) – təyini münasibətləri ifadə etmə. Məs., 私の家に来てください(Vataşi no ie ni kite kudasai) – Mənim evimə gəlin
- 3) 準体法(cuntaihou) – substantivləşdirmə. Məs., もっと軽いのがいい(Motto karui no qa ii) – Bir az yüngülü yaxşıdı [64, 303].

Göstərilən üç əsas funksiyadan başqa, müəlliflər の(no) qoşmasının 並立助詞 (heiritsucoşi) – sadalama və 終助詞 (şuucoshi) – cümlə sonunu müəyyən etmə funksiyalarını da göstərmişlər. məs., 死ぬの、生きるの大騒ぎだ(Şinu no ikiru no oosavaqi da)-Ölmək də, doğulmaq da həyəcana səbəb olur. və 朝早くからどこへ行く の(Asa hayaku kara doko e iku no?) – Səhər tezdən hara gedirsən? [64, 54; 65, 81-86].

の (no) qoşmasının məna və funksiyalarına Azərbaycan dili materialları ilə müqayisədə nəzər salaq.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, yiyəlik hal ifadə edən の(no) qoşması digər hal qoşmalardan fərqli olaraq, isimlə isim arasında əlaqə yaradır, feillərlə sintaktik əlaqəyə girmir. Nəzərə alsaq ki, cümlədə hal münasibətləri, hal qoşmalarının qoşulduğu sözlərlə xəbər arasındakı sintaktik əlaqə ilə müəyyən olunur, onda yiyəlik hal bildirən の(no) qoşması hal bildirən digər qoşmalardan belə bir xüsusiyyətin olmamasına görə kənarda qalır. Bundan başqa, の(no) qoşmasının az da olsa feili bağlama, feili sifət və feili məsdər tərkibləri daxilində adlıq hal ifadə edən が(qa) köməkçi sözü ilə eyni məna və funksiya ifadə etməsi halları, eləcə də bu qoşmanın digər hal bildirən qoşmaların yerində işlənməsi halları da vardır.

Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə の(no) qoşmasının məna və funksiyalarını üç qrupa bölmək mümkündür. 1) 連体格 (rentaikaku) – təyini münasibətləri ifadə etmə, 2) 主格 (şukaku) – subyekt münasibətləri ifadə etmə , 3) 対象格 (taişoukaku) –

obyekt münasibətləri ifadə etmə. Bunların hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək.

① **Təyini münasibətləri ifadə etmə** (連体格) の (no) qoşmasının əsas funksiyası olub, isimlə ismin birləşmə və ya əlaqələnməsini özündə əks etdirir. Bunu ümumi şəkildə 「N₁ の N₂」 formulu kimi göstərmək mümkündür: burada N₁- birinci ismi, N₂- ikinci ismi göstərir. 「N₁ の N₂」 əlaqəsindən の (no) qoşmasının müxtəlif və çoxsaylı mənaları yaranır ki, onları ayrılıqda təhlil edək.

1) 主体(şutai) – sahiblik ifadə etmə. Bu da öz növbəsində aşağıdakı mənə növlərinə bölünür.

a) Hər hansı bir şeyin sahibi: (N₁ N₂-nin sahibidir)

Məs., 私の本 (Vataşi no hon)-mənim kitabım, 姉の帽子 (Ane no bouşi)-bacımın papağı, və s. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində mənsubiyyət bildirən formal qrammatik əlamət yapon dilində yoxdu [65, 82].

b) Hər hansı bir topluma aid olma: (N₂ N₁-ə aiddir) Məs., アゼルバイジャン言語大学の先生 (Azerubaican genqo daiqaku no sensei)-ADU-nun müəllimi, 図書館の本 (Toşokan no hon)-kitabxananın kitabı, və s.

c) Hər hansı bir şeyin müəllifi: (N₁ N₂-ni yaradıb) Məs., 川端康成の小説 (Kavabata Yasunari no şousetsu)-Kavabata Yasunarinin hekayəsi, イスマイル シクルのダリキュール (İsumairu Şikuru no Dari Kyuru)-İsmayıl Şıxlının Dəli Kürü, və s.

d) Hərəkət aktının icraçısı: (N₁ N₂-ni icra edir) Məs., 梁島先生の発表 (Yanaşima sensei no happyou)-Yanaşima müəllimin çıxışı, 国の発展 (Kuni no hatten)-Ölkənin inkişafı, və s.

e) Hər hansı bir əlamətin və ya halın sahibi: (N₁-in əlaməti və ya halı N₂-dir

mənasında) Məs., みよ子の運命 (Miyoko no unmei)-Miyokonun taleyi, 山の静かさ (Yama no şizukasa)-dağ sakitliyi, və s. [51, 46].

2) 対象(taişou)-obyekt bildirmə.

a) Hərəkət və ya işin obyektı: (N₂ N₁-i edir mənasında) Məs., 日本語の学習 (Nihonqo no qakushuu)-yapon dilinin öyrənilməsi və s. [98, 30].

b) Bənzətmə obyektı: (N_2 sanki N_1 kimidir mənasında) Məs., 鋼鉄の意志 (Koutetsu no işi)-polad iradə, 夢の世の中 (Yume no yo no naka)-xəyalların dünyası, və s. [64, 83].

3) 関係の起点(kankei no kiten)-qarşılıqlı əlaqə.

a) İnsan-cəmiyyət əlaqəsi: (N_1 -in N_2 ilə hansı əlaqədə olmaq mənasında) Məs., 山田さんの子供 (Yamada san no kodomo)-Yamadanın uşağı, və s. [98, 30].

b) Məsafə əlaqəsi: (N_1 -dən N_2 məsafəsində olmaq mənasında) Məs., 机の上に写真があります (Tsukue no ue ni şaşın qa arimasu)-stolun üstündə şəkil var. və s. [54, 80].

c) Zaman əlaqəsi: (N_1 -dən N_2 qədər zaman əlaqəsində olma mənasında) Məs., 卒業の一カ月前 (Sotsuqyou no ikkaqetsu mae)-buraxılışdan bir ay qabaq. və s. [65, 83].

d) Miqdar və kəmiyyət əlaqəsi: (N_1 -in N_2 miqdarında əlaqəsi mənasında) Məs., 壁の厚さはどのくらいですか (Kabe no atsusa wa donoqurai desuka)-divarın qalınlığı nə qədərdir. və s. [66, 19].

4) 場所(başı)-yer bildirmə.

a) Mövcudolma yeri: (N_1 -də yerləşən N_2 mənasında) Məs., モスクワの劇場 (Mosukuva no gekicou)-Moskvanın teatrı, və s. [66, 849].

b) Doğulduğu və ya istehsal olunduğu yer: (N_1 -də doğulan yaxud, istehsal olunan N_2 mənasında) Məs., 外国のたばこ (Qaikoku no tabako)-xarici siqaret, və s. [59, 74].

c) Başvermə yeri: (N_1 -də baş verən N_2 mənasında) Məs., 東京の火事 (Toukyou no kaci)-Tokyo yanğını, シヤマフの地震 (Şamafu no cişin)-Şamaxı zəlzələsi və s.

d) İstifadə yeri: (N_1 üçün istifadə olunan N_2 mənasında) Məs., 建築の材料 (Kençiku no zairyou)-tikinti materialı, バスの切符 (Basu no kippu)-avtobusun bileti, və s. [65, 84].

e) Abstrakt yer: (abstrakt is kimi N_1 -də olan N_2 mənasında) Məs., 理論上の欠陥 (Rironcouu no kekkan)-nəzəri çatışmamazlıq və s. [65, 84].

5) 時(toki)-zaman bildirmə: (zaman bildirən N₁-də olan N₂ mənasında) Məs., 今日の事件 (Kyou **no** ciken)- bu günün hadisəsi və s. [66, 849].

6) 数量・順序(suuryou, cunco)-miqdar və sıra bildirmə: (N₁ N₂-nin miqdarı və ya sırası mənasında) Məs., 二つ目の角(Futatsume **no** kado)-ikinci döngə, 一番上の棚(İçiban ue **no** tana)- ən yuxarı rəf və s. [54, 85].

7) 性質・状態・程度(seişıtsu, coutai, teido)-əlamət, vəziyyət və səviyyə bildirmə: (N₁ N₂-nin əlaməti, vəziyyəti, səviyyəsi mənasında) Məs., 努力の人(Doryoku **no** hito)-çalışqan adam və s.

8) 内容(naiyou)-məzmun bildirmə: (N₁-in məzmunu N₂-dir mənasında) Məs., 平和の話(Heiva **no** hanaşi)-sülh danışığı və s.

9) 材料(zairyou)-material bildirmə: (N₁-dən N₂ düzəlir mənasında) Məs., 紙の飛行機(Kami **no** hikouki)-kağız təyyarə, 木材の家(Mokuzai **no** ie)-ağac ev, və s. [65, 84].

10) 選択の範囲(sentaku no hani)-seçim sahəsi bildirmə: (N₁-in içində N₂ mənasında) Məs., 三分の一(Sanbun **no** içi)-üçdə bir, 建て方の一例 (Tatekata **no** içi rei)-tikməyin bir üsulu, və s.

11) 同格(doukaku)-eyni səviyyə bildirmə: (N₁ səviyyəsində olan N₂ mənasında) Məs., 友人の和男に相談した(Yuucin **no** Kazuo ni soudan şita)-dostum Kazuo ilə məsləhətləşdim və s. [49, 846].

Nümunələrdən göründüyü kimi, の(no) qoşmasının təyini münasibətləri ifadə etmə funksiyası Azərbaycan dilində yiyəlik halın uyğun funksiyası ilə demək olar ki, üst-üstə düşür. Lakin bəzi hallarda, yəni əlamət, seçim və zaman əlaqəsi Azərbaycan dilinin çıxışlıq, yerlik halına uyğun gəlir. Bundan başqa の(no) qoşmasının feildən isim düzəltmə funksiyasına da rast gəlinir.

② **Subyekt münasibətləri ifadə etmə** (主格) – Bu qoşmanın funksiyası feili sifət tərkibləri daxilində subyekt ifadə edən が(qa) hal qoşmasının の(no) ilə əvəz olunması nəticəsində yaranır. Məs., 大きいコンピュータがある教室 (Ookii konpyuta **ga** aru kyousitsu)-böyük kompüter olan auditoriya, 大きいコンピュータ

のある教室 (Ookii konpyuta **no** aru kyouşitsu)-*böyük kompüterin olduğu auditoriya*.
Yaxud 渡辺が読んだ小説(Vatanabe **ga** yonda şousetsu)-Vatanabe oxuyan hekayə,
渡辺の読んだ小説(Vatanabe **no** yonda şousetsu)-Vatanabenin oxuduğu hekayə və s.

の (no) qoşmasının subyekt ifadəətmə funksiyası yiyəlik halın Azərbaycan dilindəki funksiyasına uyğun gəlir.

③ **Obyekt münasibətləri ifadə etmə** (対象格) – Bu funksiya da, subyekt ifadəətmə funksiyası kimi feili tərkib daxilindəki arzu, istək, bacarıq, imkan və s. bildirən sözün obyektinə qoşulan が(qa)-nın の(no) ilə əvəz olunmasından yaranır. Məs., 日本語が話せない人(Nihongo **ga** hanasenai hito)-*Yapon dili danışa bilməyən adam*, 日本語の話せない人(Nihongo **no** hanasenai hito)-*Yapon dilini danışa bilməyən adam*. Başqa bir misal:

ミルクが飲みたい子供(Miruku **ga** nomitai kodomo)- Süd içmək istəyən uşaq

ミルクの飲みたい子供(Miruku **no** nomitai kodomo)-Südü içmək istəyən uşaq

Göründüyü kimi, の (no) qoşmasının obyekt ifadə etməsi Azərbaycan dilində yiyəlik halı ilə ifadə etmək mümkün olmur. Bu funksiya uyğun olaraq təsirlik halla ifadə olunur. Başqa sözlə desək, həm subyekt, həm də obyekt funksiyası ifadə edən の (no), feili tərkib daxilində が (qa)-nı əvəz edən zaman heç bir əsaslı məna dəyişikliyi yaratmır. Birinci halda の (no) subtekti ifadə edən が (qa)-nı yəni, adlıq halı, ikinci halda isə obyekt ifadə edən が (qa)-nı, yəni təsirlik halı əvəz etmişdir. が (qa) qoşması əsasən adlıq halı bildirsə də, təsirlik halın yerində işləmə bilməsi də mümkündür. Ona görə də, biz obyekt ifadə edən の (no) qoşmasını göstərdiyimiz misallarda を (o) təsirlik halın əvəzləyicisi kimi deyil, が (qa) təsirlik halın əvəzləyicisi kimi nəzərdən keçiririk.

の (no) qoşmasına başqa qoşmaların birləşməsi də mümkündür. Azərbaycan dilində qoşmalar həm müəyyənlik, həm də qeyri-müəyyənlik bildirən yiyəlik hala birləşir. Məs., 私のために働く (Vataşi **no tameni** hataraku)-*Mənim üçün işləyir*, 彼女は雪

のような肌を持っている (Kanoco va yuki no youna hada o motteiru)-*Qızın qar kimi dərisi var, və s.*

Yapon dilində yiyəlik halın ifadə vəsitələri haqqında deyilənləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

1. Yapon dilində Nara dövründə yiyəlik və sahiblik mənaları つ(tsu) köməkçi sözü ilə ifadə olunmuşdur. Heyan dövründən başlayaraq つ(tsu) qoşması の(no) qoşması ilə əvəz olunmuş və müasir yapon dilində yiyəlik mənasını ifadə etmək üçün əsasən の(no) qoşmasından istifadə olunur.

2. の(no) qoşması təyini münasibətlər ifadə etmə funksiyasında işlənərkən ifadə etdiyi əksər mənalar Azərbaycan dilinin yiyəlik hal şəkilçisinin mənaları ilə üst-üstə düşür. Lakin bəzi hallarda, məsələn, material, məzmun, mövcudolma və başvermə yeri və s. mənalarında qeyri-müəyyən yiyəlik halın məna və funksiyalarını ifadə edir.

3. の(no) qoşmasının bəzi məna və funksiyaları Azərbaycan dilində çıxışlıq və yerlik halların şəkilçiləri, eləcə də feili sifət şəkilçiləri ilə ifadə oluna bilər. の(no) qoşmasına başqa qoşmaların birləşmə xüsusiyyəti də vardır ki, buna Azərbaycan dilində də rast gəlinir.

4. の(no) qoşmasının subyekt ifadə etmə funksiyası feili sifət tərkibləri daxilində subyekt ifadə edən が(qa) hal qoşmasının の(no) ilə əvəz olunması nəticəsində yaranır. の(no) qoşmasının obyekt ifadə etmə funksiyası da subyekt ifadə etmə funksiyası kimi feili tərkib daxilində arzu, istək, bacarıq, imkan və s. bildirən sözün obyektinə qoşulan が(qa)-nın の(no) ilə əvəz olunmasından yaranır.

2.4. Təsirlik hal

Qrammatik hallara daxil olan hallardan biri də təsirlik haldır. Təsirlik hal görülən hər hansı bir işin təsir hədəfini və ya obyektini bildirir. Təsirlik halın feillərlə əlaqəsindən bəhs edən M.Hüseynzadə yazır ki, təsirlik halda olan söz cümlə daxilində müstəqil obyekt olduğu üçün həmişə cümlənin müstəqil obyekt-tamamlığı olur. Digər tərəfdən, bu halda işlənən sözlərə aid xüsusiyyətlərdən biri də onların, adətən, feili

cümlələrdə işlənməsidir ki, bu da təsirlik halın, əsasən, feillərlə əlaqədar olduğundan irəli gəlir [12, 49]. R.Yakobson da feillə təsirlik halın əlaqəsini belə ifadə edir: “Təsirlik halın mənası hərəkətlə o qədər bağlıdır ki, o, yalnız feillə idarə oluna bilər, onun müstəqil işləndiyi hallarda isə biz həmişə buraxılmış feili hiss edə bilərik” [105, 140].

Təsirlik haldan danışan A.V. Desnitskaya fikrini belə ifadə edir: “Bir sıra Hind-Avropa dillərinin tarixi, xüsusilə yeni dövrlər üçün, təsirlik halın ümumi obyekt halına çevrilməsi meylli ilə xarakterikdir” [89, 136].

Y. Seyidov təsirlik halı əsl obyekt halı kimi sərhədərək yazır ki, ismin bu halı obyekt halıdır. İsmi heç bir halı üçün belə deyilmir. Başqa halların da (adlıq, yönlük, yerlik, çıxışlıq) obyekt bildirmək xüsusiyyəti var, lakin obyekt bildirmək onların əsas vəzifəsi deyil. Təsirlik hal həm də elə-belə obyekt deyil, müstəqil obyekt bildirir [31, 248].

Feilin təsirlik kateqoriyasına münasibətdə təsirlik hal başqa hallardan fərqli cəhətlərə malikdir. Dilçilərin bir qismi belə hesab edir ki, təsirlik hal ancaq təsirli feillərlə işlənir, təsirsiz feillərlə işlənmir. Dilçilərin digər bir qisminin fikrinə görə, təsirlik hal əsasən təsirli feillərlə işlənsə də, təsirsiz feillərlə də işlənə bilər.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində təsirlik halı ifadə etmək üçün qrammatik göstərici kimi samitlə qurtaran sözlərdə *-ı, -i, -u, -ü*, saitlə qurtaran sözlərdə isə *-ni, -ni, -nu, -nü*, səkilçilərindən istifadə olunur.

Azərbaycan dilini tarixi cəhətdən tədqiq etmiş H.Mirzəzadənin araşdırmalarına görə, XVIII əsrə qədər mövcud olan yazılı materialların dilində sait ilə bitən isimlər təsirlik hal şəkilçisindən əvvəl birləşdirici *n* səsi ilə yanaşı, *y* səsi də qəbul etmişdir. Lakin sonradan ədəbi yazı dilində *n* ünsürü *y*-ya nisbətən üstünlük qazanmış və dilimizdə sabitləşmişdir. Müəllif qeyd edir ki, XIX və XX əsrin əvvəllərində *y* səsinə çox az, təsadüfi hallarda rast gəlmək olurdu. Belə ki, müasir dövrdə *y* səsinə bəzi şivələrdə məsələn, Qazax, Akstafa, Tovuz şivələrində, eləcə də Bakıda Qobu və Güzdək şivələrində rast gəlmək olar [20, 44-45].

Araşdırmalardan məlum olur ki, yalnız təsirlik halın deyil, ümumiyyətlə bütün halların tarixən əsas funksiyasını müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür, çünki bu hallar bir çox mənalarda işlənmiş, hətta bir hal digər halın mənasında da çıxış etmişdir. Bu cəhət xüsusilə təsirlik hala aiddir.

Müasir yapon dilində təsirlik halın ifadə vasitəsi を(o) hal qoşmasıdır. を(o) təsirlik hal qoşmasının məna və funksiyaları ilə yaxından tanış olaq. Azərbaycan dilində olduğu kimi, yapon dilində də bu hal qoşmasının bir çox məna və funksiyaları vardır. Masuoka Takaşi və Takubo Yukinorinin birgə araşdırmaların nəticəsinə görə を(o) qoşmasının dörd məna və funksiyası vardır: 1) hərəkətin və işin obyekt; 2) yerdəyişmənin istiqaməti və hərəkətin yeri; 3) keçən müddət və vaxt; 4) çıxış nöqtəsi [68, 4].

を(o) qoşmasının məna və funksiyalarının ilə bağlı T.Takahaşinin təsnifatı say tərkibi etibarilə həmkarlarından fərqlənməsə də, məzmun etibarilə fərqlidir. O, を(o) qoşmasının məna və funksiyalarını aşağıdakı şəkildə təqdim edir: 1) hərəkətin və işin obyekt; 2) hərəkətin yeri; 3) feillərlə dəst (set) təşkil edərək real məzmun bildirmə, 4) Digər qoşmaları özünə birləşdirmə.

Göründüyü kimi, を(o) qoşmasının bir və ikinci funksiyası digər alimlərin təsnifatına uyğun gəlsə də, üç və dördüncü funksiyalar tamamilə fərqlənir.

B.P. Lavrentyev を(o) qoşmasının məna və funksiyalarını belə qruplaşdırır: 1) vasitəsiz obyekt bildirmə; 2) istiqamətli hərəkətin çıxış və keçid yerini bildirmə; 3) vaxtın, məsafənin miqdarını bildirmə; 4) icbar formasında təsirsiz feilin subyektini bildirmə.

B.P.Lavrentyevin bölgüsündə dördüncü funksiyada subyekt adlandırılan kateqoriya bir çox ədəbiyyatlarda obyekt kimi qeyd olunur [65, 37]. Bu təsnifat, məna və funksiyaların say tərkibi etibarilə, digərləri ilə uyğun gəlsə də, məzmun cəhətdən bir qədər fərqlidir. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, təsnifatın dördüncü bəndində göstərilən “icbar formasında təsirsiz feilin subyektini bildirmə” mənası digər müəlliflərin təsnifatında yoxdur.

を(o) qoşmasının mənə və funksiyalarını bu şəkildə təsnif edən dilçi alimlər çox olduğundan, bundan sonra を(o) qoşmasının təsnifatını deyil, təsnifata daxil olan mənə və funksiyaları nəzərdən keçirəcəyik.

Sadalanən təsnifatları ümumiləşdirərək を(o) qoşmasının mənə və funksiyalarının aşağıdakılardan ibarət olduğunu deyə bilərik.

1) Hərəkətin və işin obyektini bildirmə: bu, を(o) qoşmasının əsas funksiyası adlanır. Burada əsasən təsirli feillərin təsirinə məruz qalan obyekt nəzərdə tutulur. Məsələn,

日本語の本を読みます(Nihongo no hon o yomimasu)-Yapon dili kitabıni oxuyuram.

Cümlədən göründüyü kimi, を(o) qoşmasının bu funksiyası Azərbaycan dilinin təsirlik halının funksiyasından heç nə ilə fərqlənmir və təsirlik hal şəkilçisi ilə ifadə olunur.

2) Yerdəyişmə yolunu və ya yerini bildirmə: Bu tip cümlələrdə を(o) qoşması yer bildirən isim və yerdəyişmə ifadə edən təsirsiz feilin arasında işlənir və yerdəyişmənin yolunu, keçmə yerini, çıxdığı yeri və s. ifadə edir. Məsələn,

a) 銀行通りを歩きます(Qinkoudouri o arukimasu)- Bank yolunu gedəcəyəm [64, 37].

b) 空を飛びます(Sora o tobimasu)-Səmanıı uçacam [109].

c) 明日 7時に家を出ます(Aşita 7 ci ni uchi o demasu)-Sabah saat 7-də eviı tərk edəcəm.

Göründüyü kimi, を(o) qoşması *a* cümləsində yerdəyişmənin yolu mənasını, *b* cümləsində keçib getmə yerini, *c* cümləsində isə çıxış yerini ifadə etmişdir.

d) 先頭を進みます(Sentou o susumimasu)-Başda irəliləyəcəyəm. Burada isə を(o) qoşması yerdəyişmənin yerini ifadə edir.

Verilmiş dörd cümlənin üçündə (*a, b, c*) を(o) qoşmasının ifadə etdiyi mənə demək olar ki, Azərbaycan dilində təsirlik halın ifadə etdiyi mənaya uyğundur. Lakin Azərbaycan dilində *a* cümləsini həm də birgəlik bildirən qoşma ilə, yəni *Bank yolunu*

gedəcəyəm əvəzinə *Bank yolu ilə gedəcəyəm*, *b* və *c* cümlələrini isə çıxışlıq hal şəkilçilərindən istifadə etməklə ifadə etmək olar: *Aşırımı keçmək* əvəzinə *Aşırımdan keçmək*, *Sabah saat 7-də evi tərk etmək* əvəzinə *Sabah saat 7-də evdən çıxmaq* və s. Ümumi şəkildə götürdükdə, を(o) qoşmasının *a*, *b*, *c*, cümlələrində yerinə yetirdiyi mənə və funksiya Azərbaycan dilində də mövcuddur. Yerdəyişmənin yerini bildirən *d* cümləsi isə fərqlidir, bu mənəni Azərbaycan dilində təsirlik halın şəkilçisi ilə ifadə etmək qeyri-mümkündür. Cümlədən də göründüyü kimi, bu halda yalnız yerlik hal şəkilçisindən istifadə etmək mümkündür. Qeyd edək ki, yapon dilində də, yuxarıda göstərilən cümlələrin bəzilərində, təsirlik halı ifadə edən を(o) qoşmasını digər hal qoşmaları ilə əvəz etmək mümkündür.

3) Səviyyə, vaxt, müddət, miqdar normaları və s. bildirmə: を(o) qoşmasının bu funksiyası ondan ibarətdir ki, say, miqdar və səviyyə ifadə edən isimlərə qoşularaq özündən sonra əksər hallarda təsirsiz feil tələb edir, lakin təsirli feillərlə də işləyə bilər. を(o) qoşmasının bu funksiyası obyekt və məqsəd bildirmə funksiyası ilə eyniyyət təşkil edir. Məsələn,

a) 総額は百万円をはるかに上回っている (Souqaku va hyaku man en o uvamavatte iru)-Ümumi məbləğ bir milyon yeni*ni* üstələyib.

b) 昨日は 40 度を超える暑さでくたびれてしまった (Kinou wa 40 do o koeru atsusa de kutabirete şimatta)- Dünən 40 dərəcə*ni* keçən istidə çox yoruldum.

Cümlələrdən göründüyü kimi, を(o) təsirlik hal qoşmasının hər iki funksiyasını Azərbaycan dilində təsirlik hal şəkilçiləri ilə ifadə etmək olur.

4) Keçən müddəti və vaxtı bildirmə: を(o) təsirlik hal qoşması bu funksiyada vaxt və ya müddət ifadə edən ismə qoşularaq özündən sonra davamedici mənaya malik olan həm təsirsiz, həm də təsirli feillə idarə olunur. Məsələn,

a) 夜 11 時を過ぎたら、電話をかけません (Yoru 11 ci o suqitara, denwa o kakemasen)-Gecə saat 11-*i* keçərsə, zəng etmərəm [55, 218].

b) 思春期を経て大人になります (Şişunki o hete otona ni narimasu)-Yeniyetmə dövrün*ü* keçib yetkinləşərsən [65, 38].

c) 楽しい時間を過ごしました (Tanoşii cikan o suqoşimaşita)-Əyləncəli vaxt keçirdim [68, 4].

a və *b* cümlələrində həm Azərbaycan dilində, həm də yapon dilində təsirlik hal formal cəhətdən özünü göstərsə də, *c* cümləsinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində təsirlik hal şəkilçisiz formada özünü göstərir, yəni qeyri-müəyyənlik bildirmişdir. Qaydaya görə, idarəedən feillə idarəolunan ismin arasına hər hansı söz əlavə etsək, onda təsirlik hal formal cəhətdən özünü büruzə verir. Məsələn, *Vaxt keçirdim* cümləsində sözlər arasına hər hansı bir söz əlavə etdikdə *Vaxtı səmərəli keçirdim* şəklinə düşər [2, 62].

5) Hərəkətin və işin baş verdiyi vəziyyəti bildirmə: を(o) qoşmasının bu funksiyası məqsəd və obyekt ifadə edən を(o) qoşmasının funksiyasından fərqlənir. Takeşi Suqimotonun sözləri ilə desək, “Bu funksiya hal ifadə edən qoşmaların funksiyasından daha çox təyinedici tərkib əmələ gətirən bir funksiya kimi özünü göstərir” [47, 297].

a) 花子は大雨の中を帰りました (Hanako wa ooame no naka o kaerimaşita)-Hanako güclü yağışda qayıtdı

b) 危ないところを助けられました (Abunai tokoro o tasukeraremaşita)-Təhlükəli vəziyyətdə köməyimə gəldilər

c) お忙しいところをわざわざご訪問いただきましてありがとうございます (O isoqaşii tokoro o vazavaza qo houmon itadakimaşite ariqatou qozaimasu)-İşinizin çox olduğu vəziyyətdə əziyyət çəkib biz tərəflərə təşrif buyurduğunuz üçün sizə öz minnətdarlığımı bildirirəm

Hər üç cümlədə yapon dilində を(o) təsirlik hal qoşması istifadə olunmuşdur. Azərbaycan dilində isə belə cümlələrdə yerlik hal işlənir. を(o) qoşmasının bu funksiyası Azərbaycan dilində çox az hallarda təsirlik hal şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Məsələn, *Gərgin bir gecəni başa vurdum*.

6) İcbar növ feilin obyektini bildirmə: を(o) təsirlik hal qoşmasının bu funksiyasında feil mütləq icbar formasında olur və fəal subyekt qeyri-fəal subyektin

tələbi ilə iş görür. Məsələn.,

a) 先生は学生に本を読ませた (Sensei va qakusei ni hon o yomaseta)-Müəllim tələbəyə kitabı oxutdu

b) 先生は学生を学校まで走らせた (Sensei va qakusei o qakkou made haşiraseta)-Müəllim tələbəni məktəbə qədər qaçdırdı

a cümləsində *oxutdurmaq* feili təsirli feildən düzəlmiş, *b* cümləsində işlənmiş *qaçdırdı* feili isə təsirsiz feildən düzəlmiş icbar növ feildir. Ümumiyyətlə, təsirli feillər icbar formasında da öz təsirliliyini qoruyub saxlayır. Təsirsiz feillər isə icbar formasında təsirli feillərə çevrilir. Cümlədən də göründüyü kimi, *qaçmaq* feili adi halda işləndiyi zaman cümlə *tələbə qaçır* formasında olur, yəni *tələbə* adlıq halda işlənir. Lakin icbar növdə işləndikdə cümlə *tələbəni qaçdırır* formasını alır ki, burada *tələbə* təsirlik hal şəkilçisi qəbul edir. Digər tərəfdən, *a* cümləsinə diqqət yetirsək görürük ki, burada həm fəal subyekt, həm də qeyri-fəal subyekt iştirak edir. Belə ki, bu cümlənin fəal subyektini işgören, yəni *tələbə*, qeyri-fəal subyektini isə işi gördürən, yəni *müəllimdir*. *B* cümləsində isə vəziyyət başqa cürdür: cümlədə qeyri-fəal subyekt *müəllim* olsa da, fəal subyekt yoxdur, *tələbə* isə obyekt rolunda çıxış edir.

を(o) qoşmasının bu funksiyasını Azərbaycan dili ilə tutuşdursaq heç bir fərq olmadığını görürük.

7) Subyektin sahib olduğu obyektini bildirmə: を(o) təsirlik hal qoşmasının bu funksiyası 持っている(motte iru)-malik olmaq feili ilə idarə olunur. Məsələn.,

彼はたくさんお金を持っている (Kare wa takusan okane o motte iru)-O çoxlu pula malikdir (və ya Onun çoxlu pulu var)

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, yapon dilində *malik olmaq* feili təsirlik hal ifadə edən を(o) qoşmasını tələb edir. Azərbaycan dilində isə bu feil yönlük halı tələb edir. Səbəb odur ki, yapon dilində 持っている (motte iru) feili *əldə tutmaq* mənasını verir və Azərbaycan dilinə *var* və *malik olmaq* kimi tərcümə olunur.

8) Digər qoşmaları özünə birləşdirmə: Bu funksiyaya Azərbaycan dilində rast gəlinmir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində qoşmalar adlıq, yiyəlik, yönlük və

çıxışlıq hallarına qoşularaq müəyyən mənə çalarları əmələ gətirir [25, 97]. Lakin yapon dilində を(o) təsirlik hal qoşmasının özünə digər qoşmalar birləşdirməsinə tez-tez təsadüf olunur. Yuxarıda を(o) təsirlik hal qoşmasının funksiyalarında bu cür halların olduğunu qeyd etmişdik. Məsələn:

a) 新聞 を通じて 知ります (Şinbun **o tsuucite** şirimasu)-Qəzet **vasitəsilə** öyrənirəm [65, 704].

b) この仕事をやれるのは、彼をおいてほかにはない(Kono şiqoto o yareru no wa, kare **o oite** hoka ni nai)-Bu işi **ondan başqa** heç kim bacarmaz.

Cümlələrdən göründüyü kimi, yapon dilində qoşmalar を(o) təsirlik hal qoşmasına qoşularaq müəyyən əlavə mənaların ifadəsinə xidmət edir. Azərbaycan dilinə tərcümədə isə, həmin mənalar müvafiq olaraq adlıq hal və çıxışlıq halların qoşmalarla birləşməsindən yaranır.

Təsirlik halın ifadə vasitəsi olan を(o) hal qoşmasının ifadə etdiyi mənə və funksiyaları aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Yapon dilində təsirlik halın ifadə vasitəsi olan を(o) qoşmasının əsas funksiyası Azərbaycan dilində olduğu kimi *obyekt* ifadə etməkdir.

2. Yapon dilində を(o) qoşmasının *hərəkətin və işin baş verdiyi vəziyyəti* ifadə etmə funksiyası Azərbaycan dilində əksər hallarda yerlik halın morfoloji əlaməti ilə ifadə olunur.

3. を(o) hal qoşmasının digər funksiyaları Azərbaycan dilində təsirlik hal şəkilçisi ilə ifadə oluna bilir.

4. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, yapon dilində を(o) təsirlik hal qoşması özünə başqa qoşmalar birləşdirmək imkanına malikdir.

III FƏSİL

MƏKANİ HALLARIN AZƏRBAYCAN VƏ YAPON DİLLƏRİNDƏ İFADƏ VASİTƏLƏRİ

3.1. Yönlük hal

Yönlük hal mənə və funksiya baxımından heç də digər hallardan geri qalmır. Dünya dillərində, xüsusilə hal formalarına malik dillərdə yönlük hal məkani hallardan biri kimi qeyd edilir. Yönlük halın əsas funksiyası iş və hərəkətin istiqamətini, onun çatacaq nöqtəsini, başqa sözlə hərəkətin obyektə istiqamətini bildirməkdir. Y.Seyidov bu hal haqqında öz fikirlərini belə ifadə edir: “Doğrudan da, ismin bir halı kimi, bu halın canında məkan anlayışı qüvvətlidir, lakin onda qrammatik obyekt çaları da var. Feilin xüsusiyyətindən, yönlük halda olan sözün lüğəvi mənasından asılı olaraq, bu mənaların nisbəti dəyişə bilər. Bu da aşağıdakı kimi özünü göstərir.

a) Əgər bu halda olan isim lüğəvi mənasına görə məkan bildirirsə və onun aid olduğu təsirsiz hərəkət feilidirsə, yönlük hal tam məkan mənalı hal kimi çıxış edir: *kəndə getmək, evə gəlmək* və s.

b) Əgər bu halda olan isim lüğəvi mənasına görə məkan bildirən söz deyilsə və feil də təsirlidirsə, məkan anlayışı zəifləyir, yox olmaq dərəcəsinə gəlir; qrammatik obyekt irəli keçir: *Şagirdlərə kitab payladılar, Əskərlərə məktub göndərdilər* və s.” [30, 254].

A.N.Şaranda hərəkətin istiqamət və yönündən danışarkən öz fikrini belə əsaslandırır: “Hərəkət həm predmetə, həm də predmetdən yönələ bilər və ya müəyyən bir məkanda baş verə bilər. Məkan dedikdə, yalnız fiziki mühit yox, istənilən dil situasiyası başa düşülə bilər. İstiqamət əlaməti leksik-qrammatik əsasda seçilir. Belə ki, yönlük hərəkətsizlik, daha dəqiq desək, müəyyən məkanda qalmanı ifadə edir, təsirlik isə hərəkəti bildirir ” [104, 35].

A.P. Volodin yönlük halın məkan və qeyri-məkan funksiyaları haqqında danışarkən yazır ki, onun iki əsas funksiyası — məkan və qeyri-məkan funksiyası vardır. Onlardan birincisi olan məkan mənası, məkanın müəyyən nöqtəsinə doğru

istiqlamət üzrə predmetin hərəkətidir. Qeyri-məkan mənası isə zaman və məqsəd mənasıdır [87, 131-132].

Yönlük hal cümlədə əsasən vasitəli tamamlıq rolunda çıxış edən bir haldır. Bu haqda Y.Kuriloviç belə yazır: “Qrammatik ənənə yönlük halı sintaktik funksiyası olan hallara aid edir, belə ki, o, vasitəli tamamlığın halıdır. *Vasitəsiz tamamlıq* termini feil+vasitəsiz tamamlıq qrupu vasitəli halı idarə etdiyi zaman özünü doğruldur. Adətən, bu hərəkətin istiqamətləndiyi şəxsi ifadə edən *dativ* olur” [96, 198].

“Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası” (APİ-nin nəşriyatı 1961) kitabında yönlük halın cümlədə tamamlıq, xəbər və zərflik olması qeyd olunur [24, 37].

Azərbaycan dilinin tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, bu şəkilçilərin müasir forması ilə qədim forması arasında əsaslı bir fərq yoxdur. Tarixən bu şəkilçilərlə yanaşı çox az hallarda *-ğa*, *-gə* şəkilçiləri işlənmişdir. Lakin bu forma Azərbaycan dili üçün sabit, həm də ümumi bir forma olmamışdır. Çünki həmin şəkilçilərin geniş yayıldığını göstərən materiallar yox dərəcəsidir. Türk dillərində işlənən bu şəkilçi Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyildir. Azərbaycan dili daha qədim dövrlərdən bu şəkilçilərdən uzaqlaşaraq özünəməxsus yolla inkişaf etmişdir [20, 43].

Müasir Azərbaycan dilində yönlük halın morfoloji əlaməti samitlə bitən isimlərdə *-a*, *-ə*, saitlə bitən isimlərdə *-ya*, *-yə* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Yapon dilində isə yönlük hal həm *に(ni)* qoşması, həm də *へ(e)* qoşması ilə ifadə olunur. Əvvəlcə *に(ni)* hal qoşmasının mənə və funksiyaları ilə tanış olaq.

1. *に(ni)* hal qoşması: Bu hal qoşması əvvəllər söz kimi istifadə olunmuşdur. Zərflik birləşməsində istifadə olunan *に(ni)*-dən əmələ gəlməsi fikri ilə yanaşı, hal-vəziyyət ifadə etmə mənasına malik olan sözdən yaranması fikri də vardır [65, 15].

Azərbaycan və yapon dillərində yönlük hal zəngin mənə və funksiyalara malik hallardandır. T.Tomita yönlük halın yapon dilində ifadə vasitəsi olan *に(ni)* qoşmasının mənə və funksiyalarının təsirlik haldakı kimi çox olduğunu söyləyir və bu funksiyalardan daha çox istifadə olunanlarını aşağıdakı şəkildə təsnif edir: 1) məkan; 2) zaman; 3) məqsəd; 4) obyekt və ya subyektin çatma yeri; 5) dəyişmənin nəticəsi;

6) subyektin yerinə yetirdiyi hərəkətin obyektı; 7) məchul feilin subyektinin qəbul etdiyi hərəkətin icraçısı, 8) お～になる(o-ni naru) formasında nəzakət üslubunu [59, 79-83].

B.P. Lavrentyev yapon dilində 𐄂(ni) hal qoşmasının mənə və funksiyalarını belə qruplaşdırır: 1) hərəkətin adresatı, 2) məkan, 3) zaman, 4) məqsəd, 5) hərəkətin son nöqtəsi, 6) dəyişmənin nəticəsi, 7) istiqamət, 8) mənbə və ya səbəb, 9) subyekt mənsubluğu, 10) hərəkətin tərzı, 11) sifət yanında obyekt, 12) görünən obyekt, 13) müqayisə və mühakimə obyektı, 14) birləşdirmə və komplektləşdirmə, 15) əks çıxışlıq [98, 34-37].

İki təsnifatın müqayisəsi göstərir ki, bölgələrdə üst-üstə düşən məqamlar olsa da, uyğun gəlməyən məqamlar çoxdur. Belə ki, altıncı bölgüyə qədər demək olar ki, 𐄂(ni)-nin mənə və funksiyaları eynidir. Lakin altıncı bölgüdən sonra böyük fərq vardır.

İ.V.Qolovninin təsnifatı ilə tanış olaq: 1) məkan, 2) istiqamət, 3) abstrakt məkan və istiqamət, 4) ikinci dərəcəli obyekt, 5) abstrakt ikinci dərəcəli obyekt, 6) sifətdən düzələn xəbərin ikinci dərəcəli obyektı, 7) qarşı tərəf obyektı, 8) müqayisə obyektı, 9) münasibət obyektı, 10) yer zərfliyi, 11) zaman zərfliyi, 12) zaman ifadə edən vasitəli tamamlıq, 13) məqsəd ifadə edən vasitəli tamamlıq, 14) səbəb ifadə edən vasitəli tamamlıq, 15) ayrılmaz tamamlıq, 16) xəbərin məzmununu açan tamamlıq, 17) digər qoşmaları özünə birləşdirmə [88, 239-241].

İlk baxışdan bu təsnifatın digərlərindən fərqli olduğu görünür, çünki 𐄂(ni) qoşmasının mənə və funksiyalarının adlandırılmasında böyük fərq vardır. Lakin məzmun cəhətdən üst-üstə düşən məqamlar vardır. Məsələn, B.P.Lavrentyevin və T.Tomitanın bölgələrində “dəyişmənin nəticəsi” adlandırılan funksiya İ.V.Qolovninin təsnifatında “ayrılmaz tamamlıq” adlandırılarsa da, məzmun cəhətdən eynidir. Bundan başqa, B.P. Lavrentyevin və T.Tomitanın ümumi şəkildə “zaman”, “məkan” adlandırdığı əsas funksiyanı İ.V.Qolovnin “məkan”, “zaman zərfliyi”, “yer zərfliyi” “zaman ifadə edən vasitəli tamamlıq” kimi daha kiçik funksiyalara bölərək adlandırmışdır. Göründüyü kimi, hər bir tədqiqatçı 𐄂(ni) qoşmasının mənə və

funksiyalarını özünəməxsus şəkildə adlandırırsa da, həmin funksiyalara nümunə göstərilən cümlələrin məzmunu bir-biri ilə eynidir. Bu cür təsnifatların sayını artırmaq da olar, lakin əsas məqsəd に (ni) yönlük hal qoşmasının məna və funksiyalarının nədən ibarət olduğunu, eləcə də Azərbaycan dilindəki yönlük hal şəkilçisinin məna və funksiyaları ilə hansı fərqli və oxşar cəhətlərin olduğunu açıqlamaqdan ibarətdir. Araşdırmalarda tədqiq edilən に (ni) hal qoşmasının məna və funksiyalarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik.

1) Məkanı: に (ni) hal qoşmasının bu funksiyası məkan və sahiblik mənaları ifadə edir. Məsələn,

a) 駅の前に喫茶店があります (Eki no mae ni kissaten qa arimasu)- Qatar stansiyasının qabağında çayxana var [64, 44].

b) 私には子供が二人あります (Vataşi ni va kodomo qa futari arimasu)-Mən im iki uşağım var [65, 44].

a cümləsindən göründüyü kimi, に (ni) qoşması yerlik halın məna və funksiyasını ifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, yapon dilində hal və vəziyyət bildirən feillər o cümlədən あります (arimasu)-*var* feili yerlik halda həmişə に (ni) qoşması tələb edir. に (ni)-nin bu funksiyası Azərbaycan dili ilə tutuşdurulduqda yerlik hala uyğun gəlir.

b cümləsində isə に (ni) hal qoşması sahiblik bildirir. Əslində に (ni)-nin bu funksiyası da yerlik hala uyğun gələn bir formadır və Azərbaycan dilində də istifadə olunur. Məsələn, *b* cümləsini azərbaycanca *Məndə iki uşaq var* kimi də ifadə etmək mümkündür.

2) Zamanı: に (ni) qoşması bu funksiyada hərəkət və vəziyyətin baş verdiyi zamanı bildirir. Məsələn,

私は毎朝 6 時に起きます (Vataşi va mai asa 6 ci ni okimasu)-Mən hər səhər saat 6 da dururam [51, 38].

Cümlədə に (ni) qoşması zaman bildirən sözə qoşularaq hərəkətin baş verdiyi zamanı ifadə edir. に (ni) hal qoşmasının bu funksiyasını da Azərbaycan dilində yerlik hal şəkilçisi yerinə yetirir.

3) Çatma nöqtəsi, məqsəd və istiqaməti: に(ni) qoşmasının bu funksiyaları bəzi alimlər tərəfindən təsnifata ayrı-ayrı salınmasına baxmayaraq, biz bu funksiyalara bir yerdə baxmağı məqsəduyğun hesab edirik. に(ni) qoşması bu funksiyalarda çatma nöqtəsi, məqsəd və istiqamət mənalarını ifadə edir. Onların hər birinə aid nümunə göstərək:

a) 今、成田空港に着いたばかりです (İma Narita kuukou ni tsuita bakari desu)- Narita hava limanınına təzəcə çatmışdır [65, 45].

b) 昨日公園へ散歩に行きました (Kinou kouen e sanpo ni ikimaşita)-Dünən parka gəzməyə getmişdim [59, 80].

c) 高橋さんは明日宇宙に飛びます (Takahaşi san wa aşıta uçuu ni tobimasu)-Takahaşi sabah kosmosaa uçacaq

Yuxarıdakı üç cümlədə に(ni) hal qoşmasının müvafiq olaraq çatma nöqtəsi, məqsəd və istiqamət mənaları ifadə olunmuşdur ki, bu da Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə olunur.

4) Dəyişmənin nəticəsini: に(ni) hal qoşması bu funksiyasında なる (naru)-olmaq, する (suru)-etmək, 変わる (kavaru)-dəyişmək, 変化する (henka suru)-çevrilmək və s kimi çevrilmə və dəyişmə ifadə edən feillərlə bir yerdə işlənərək dəyişmənin nəticəsini ifadə edir. Məsələn,

a) 信号が青に変わりました (Şinqo qa ao ni kavarimaşita)-İşıqfor yaşıla çevrildi [50, 39].

b) 専門家になります (Senmonka ni narimasu)- İxtisasçı olacağam [98, 35].

a cümləsində に(ni) hal qoşmasının yerinə yetirdiyi funksiya mənə və formal cəhətdən Azərbaycan dilinin yönlük hal şəkilçisinin funksiyası ilə eynidir.

b cümləsində isə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Burda に(ni) hal qoşması Azərbaycan dilində formal cəhətdən özünü biruzə vermir. Belə ki, *İxtisasçı olacağam* cümləsində dəyişiklik ifadə olunsada, yönlük hal şəkilçisi işlənməmişdir. Beləliklə, bu cümlə formal cəhətdən yapon dili ilə üst-üstə düşür.

5) Müqayisə predmetini: に(ni) hal qoşması bu funksiyasında oxşarlıq, fərq,

müqayisə və s. ifadə edən feili xəbər, eləcə də ismi xəbərlərlə işlənərək müqayisə predmetlərini ifadə edir. Məsələn,

a) あの子は父親に全然似ていません(Ano ko wa çiçioya ni zenzen nite imasen)-O uşaq atasına heç oxşamır [65, 46].

b) お父さんの工場は駅に近い(Otousan no koucou va eki ni çikai)-Atanızın zavodu qatar stansiyasına yaxındır [65, 46].

Göründüyü kimi, hər iki cümlədə に(ni) yönlük hal qoşmasının yerinə yetirdiyi funksiya Azərbaycan dilinin yönlük hal şəkilçisinin funksiyası ilə üst-üstə düşür.

6) Səbəbi: に(ni) hal qoşması bu funksiyada təbii, psixoloji hadisələri ifadə edən feillərin yönəldiyi obyektə qoşularaq səbəb mənası ifadə edir. Yapon dilində bu funksiyanın əsas ifadəçisi で(de) yerlik-alət hal qoşması olduğundan, に(ni) hal qoşmasının bu funksiyası で(de) hal qoşması ilə əvəz oluna bilər. Məsələn,

a) 友達の死に驚きました(Tomodaçi no şi ni odorokimaşıta)-Dostumun ölümüna təəccübləndim.

b) マッチ売りの少女は寒さに震えていた(Maççi uri no şouco va samusa ni furuete ita)-Kibrit satan qız soyuqdan əsirdi [65, 46].

a cümləsində işlədilmiş に(ni) hal qoşmasının səbəb mənası Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə olunur. Bundan əlavə, həmin funksiya çıxışlıq hal şəkilçisi ilə də ifadə oluna bilər. məs, *ölümündən təəccübləndim*. Lakin *b* cümləsində vəziyyət başqa cürdür. Belə ki, に(ni) yönlük hal qoşmasının ifadə etdiyi məna Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçisi ilə deyil, çıxışlıq hal şəkilçisi ilə verilmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində səbəb mənasını ifadə etmək üçün, əsasən çıxışlıq hal şəkilçisi, eləcə də *görə* və *əsasən* qoşmalarının yönlük hala birləşməsindən istifadə olunur.

7) Hərəkət, davranış və hisslərin obyektini: に (ni) hal qoşmasının bu funksiyasına aid cümlələrə baxaq:

a) 子供にお菓子をやります(Kodomo ni okaşi o yarimasu)-Uşağa konfet verəcəm [68, 5].

b) 田中先生は学生に注意を与えました(Tanaka sensei wa qakusei ni chuui o ataemashita)-Tanaka müəllim tələbələrə xəbərdarlıq etdi [65, 47].

c) 彼は宇宙飛行士に憧れます(Kare wa uçuuhikouşi ni akoqaremasu)-O, kosmonavtlığa arzulayır [66, 13].

d) あの人は彼女に親切です(Ano hito wa kanoco ni şinsetsu desu) - O adam qadınlara mehribandır [65, 47].

a və *b* cümlələrində hərəkətin vasitəli obyektini へ(ni) yönlük hal qoşması ilə ifadə edilmişdir. Azərbaycan dilində bu funksiya yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə olunur. Lakin *c* cümləsində obyekt yönlük hal şəkilçisi ilə deyil, təsirlik hal şəkilçisi ilə ifadə olunur. Bunun səbəbi odur ki, 憧れます(akoqaremasu) feilinin arzulamaq mənasından başqa, *səy göstərmək*, *həsəd aparmaq* kimi mənalara da malikdir. Əgər *səy göstərmək*, *həsəd aparmaq* mənasında *c* cümləsini yenidən tərtib etsək onda cümlənin obyektini yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə olunur. Məs., *O, kosmonavtlığa səy göstərir* yaxud da *O, kosmonavtlığa həsəd aparır*.

d cümləsində davranışın obyektini həm yapon, həm də Azərbaycan dilində yönlük hal göstəricisi ilə ifadə etmək mümkündür.

8) Vəziyyətin mahiyyətini: へ(ni) hal qoşması bu funksiyada sifətdən düzələn xəbər və hal-vəziyyət ifadə edən feildən düzələn xəbərlərin yaratdığı vəziyyəti ifadə etmək üçün istifadə olunur. へ(ni)-nin bu funksiyası bəzi hallarda が(qa) qoşması ilə əvəz oluna bilər. Bu funksiya aid misallar göstərək:

a) 彼は人生の経験に乏しい(Kare wa cinsei no keiken ni toboshii)-Onun həyat təcrübəsi azdır [65, 46].

b) アメリカは天然資源に富んだ国である(Amerika wa tennenshigen ni tonda kuni de aru)-Amerika təbii sərvətləri bol olan ölkədir [65, 46].

a və *b* cümlələri Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçisi vasitəsilə ifadə olunmamışdır. Lakin elə cümlələr vardır ki, Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə oluna bilər. Məsələn,

c) 彼は数学にいいです(Kare wa suuqaku ni ii desu)-O riyaziyyata yaxşıdır

c cümləsində isə həm yapon, həm də Azərbaycan dilində vəziyyətin mahiyyəti yönлүк hal göstəricisi ilə ifadə olunmuşdur. Yapon dilində に(ni) qoşmasının bu funksiyası geniş yayılmışdır.

9) İcbar növlü feilin fəal subyektini: に(ni) qoşması bu funksiyada feilin icbar növü ilə idarə olunan fəal subyektə qoşularaq hərəkətin həmin subyekt tərəfindən icra olunduğunu bildirir. Məsələn,

a) 母は子供に牛乳を飲ませます (Haha va kodomo ni qyuunyuu o nomasemasu)-Ana uşağa sud içirdir [55, 188].

b) 先生は学生に図書館へ行かせた (Sensei va qakusei ni toşokan e ikaseta)-Müəllim tələbəni kitabxanaya göndərdi.

a cümləsində に(ni) yönлүк hal qoşması Azərbaycan dilinin yönлүк hal şəkilçisi ilə eyni funksiya daşıyır və onlar arasında heç bir fərq yoxdur.

b cümləsində isə vəziyyət başqa cürdür. Belə ki, *a* cümləsində feil təsirli, *b* cümləsində isə təsirsizdir. Bu səbəbdən cümlə daxilində obyekt ifadə edən を(o) təsirlik hal qoşması ortaya çıxmamış, feilin icbar növünün subyektini に(ni) hal qoşması ilə ifadə edilmişdir. Belə hallarda yapon dilində に(ni)-nin yerinə を(o) qoşmasının işlənməsi də geniş yayılmışdır. Azərbaycan dilində *b* cümləsindəki fəal subyektini təsirlik hal şəkilçisi ilə ifadə edirlər.

10) Məchul növlü feilin fəal subyektini: に(ni) hal qoşması ilə ifadə edilən bu funksiyada feilin məchul formasının təsirindən hər hansı bir informasiya və ya yerdəyişmə fəal subyekt tərəfindən qeyri-fəal subyekt tərəfə istiqamətlənir. Bu hal təkcə məchul növlü feili cümlələrdə deyil, həm də もらう(morau)-*almaq*, 借りる(kariru)-*borc almaq*, 習う(narau)-*öyrənmək* və s. kimi feilli cümlələrdə özünü göstərir. Məsələn,

a) 太郎は昨日先生に叱られた (Tarou va kinou sensei ni şikarareta)-Taro dünən müəllim tərəfindən danlanıldı [65, 48].

b) 私は山田さんに電話番号を教えてくださいました (Vataşi va Yamada san ni denvabanqou o oşiete moraimaşıta)-Mən Yamadadan telefon nömrəsini aldım [54,

198].

c) 村木先生に日本語の歴史を教わる (Muraki sensei **ni** nihonqo no rekişi o osovaru)-Muraki müəllim**dən** yapon dilinin tarixini öyrənirəm.

a cümləsi təsirli feildən düzəlmiş məchul növlü cümlənin yapon dilindəki tipik nümunəsidir. Bu cümlə *Müəllim dünən Taronu danladı* cümləsindən yaranmışdır. Məchul növdə mübtəda yerində işlənmiş *müəllim* に (ni) hal qoşması ilə ifadə edilmişdir. Bu qoşmanın mənası Azərbaycan dilində çıxışlıq halda olan *tərəfindən* sözü ilə ifadə olunur.

b və c cümlələrinin xəbəri もらう (morau)-*almaq*, 教わる (osovaru)-*öyrənmək* feilləri ilə ifadə olunmuşdur. Belə hallarda yapon dilində qeyri-fəal subyekt işarələmək üçün に (ni) hal qoşması işlədilir. Bu funksiya Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçisi ilə ifadə olunur.

11) Vəziyyətin subyektə uyğunluğunu: に (ni) hal qoşması bu funksiyada subyektin vəziyyətə nə dərəcədə uyğun olması, yəni subyektin imkan və bacarıqlarını bildirmək üçün subyektə qoşulur. Məsələn,

a) 私に買えるような値段ではありません (Vataşi **ni** kaeru youna nedan deva arimasen)-Mən**im** ala biləcəyim qiymətə deyil [65, 49].

b) 彼女には今何よりも大学の入学金が要る (Kanoco **ni** va ima nani yori mo daiqakuno nyuuqakukin qa iru)-O qız**a** hər şeydən çox universitetə qəbul olma pulu lazımdı [65, 49].

a cümləsində に (ni) qoşmasının funksiyasını bildirmək üçün Azərbaycan dilində yiyəlik hal şəkilçisi işlənmişdir. Belə cümlələrdə *görə* qoşması da işlədilə bilər. *b* cümləsində に (ni) qoşmasının funksiyası Azərbaycan dilində yönük hal göstəricisi ilə ifadə olunmuşdur.

12) Kvalifikasiya və sosial təbəqəni: に (ni) hal qoşmasının bu funksiyasına aid cümlələrə baxaq:

a) 彼を先生に迎えます (Kare o sensei **ni** mukaemasu)-Onu müəllim **kimi** qəbul etdilər [65, 49].

b) 息子を奉公 に 出します (Musuko o houkou ni daşimasu)-Oğlumu şagirdliyə verəcəyəm [65, 49].

a cümləsində に(ni) hal qoşmasının ifadə etdiyi funksiya Azərbaycan dilində *kimi* qoşması ilə ifadə olunmuşdur. *b* cümləsində bu funksiya yapon dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə oluna bilmişdir.

13) Seçimin və dərkətmənin məzmunu: に(ni) hal qoşmasının bu funksiyasına aid cümlələrə baxaq:

a) 猫の声が赤ん坊の声 に 聞こえました (Neko no koe ga akanbou no koe ni kikoemaşita)-Pişiyin səsi körpə səsi kimi eşidildi [50, 39].

b) この地域は湖の水を飲み水 に 利用しています (Kono çiiiki va mizuumi no mizu o nomimizu ni riyou şite imasu)-Bu ərazi göl suyunu içməli suya istifadə edir.

a cümləsində に(ni) hal qoşmasının funksiyası Azərbaycan dilində *kimi* qoşması ilə ifadə olunmuş, *b* cümləsində isə həmin funksiya yapon dilində olduğu kimi yönlük hal şəkilçisi və *kimi* qoşması ilə ifadə oluna bilər.

14) Nəzakət üslublu cümlələrin mübtədasını: に (ni) hal qoşmasının bu funksiyasında nəzakət üslubunda ifadə olunan söhbətin qarşı tərəfini, yəni mübtədanı göstərmək üçün に(ni)-dən istifadə olunur. Məsələn:

a) 先生 に はいかがお過ごしでいらっしゃいますか (Sensei ni va ikaqa osuqoşi de iraşşaimasuka)-Müəllim siz necə yaşayırsınız?

b) 天皇陛下 に は午前十時皇居をご出発 (Tennouheika ni va qozen 10 ci koukyo o qoşuppatsu)-İmperator alihəzrətləri səhər saat 10-da saraydan yola düşür

Hər iki cümlədə に(ni) hal qoşması mübtədanı ifadə edən が(qa) qoşması kimi funksiya yerinə yetirmişdir.

15) Forma və vəziyyəti: Bu zaman に(ni) hal qoşması funksiyası deyil, vəziyyəti təyin edən zərfliyəbənzər sözlərin düzəldilməsində suffiks funksiyası yerinə yetirir. Məsələn,

a) イスがコの字形 に 並べってある (Isu qa “ko” no cikei ni narabete aru)-Stullar “ko” hərfi formasında düzülüb [50, 39].

b) カニはいつも横に歩きます(Kani va itsumo yoko ni arukimasu)-Yengəc həmişə yana yeriyr [50, 39].

a cümləsində に(ni) qoşmasını Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə etmək olmasa da, *b* cümləsindəki mənanı yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə etmək mümkündür.

Yönlük halın ifadə vasitəsi olan に(ni) hal qoşmasının məna və funksiyalarını aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Yapon dilində yönlük halın ifadə vasitəsi olan に(ni) qoşması *yönlük və istiqamətdən* başqa, *mövcudolma yeri və çıxış yerini* ifadə edir ki, bu da Azərbaycan dilindəki yönlük hal şəkilçisinin məna və funksiyasından fərqlənir.

2. Yapon dilində に(ni) hal qoşmasının məna və funksiyalarını ayrı-ayrı tədqiqatçılar müxtəlif şəkildə adlandırsalar da, onların arasında məzmun cəhətdən elə böyük fərq yoxdur.

3. に(ni) qoşma digər, məsələn, を(o)-təsirlik, と(to)-birgəlik, へ(e)-istiqamət, で(de)-yerlik, から(kara)-çıxışlıq hal qoşmaları ilə əvəz oluna bilər.

4. Yapon dilində に(ni) yönlük hal qoşmasına başqa qoşmaları birləşə bilər.

2. へ(e) hal qoşması: Yapon dilində yönlük halın məna və funksiyalarını ifadə edən qoşmalardan biri də へ(e) qoşmasıdır. Bu qoşma, に(ni) yönlük hal qoşması kimi, birbaşa məkanla bağlı olduğu üçün fikrimizcə, o, məkani hallar sırasına daxil edilə bilər. Azərbaycan dilində istiqamət yönlük hal şəkilçiləri ilə, yəni -a, -ə, -ya, -yə ilə ifadə olunur.

İstiqamət bir çox dillərdə, o cümlədən yapon dilində müstəqil hal kimi, yönlük haldan ayrılıqda nəzərdən keçirilir. Bu hal tədqiqatçılar tərəfindən *allative*, *направительный падеж*, *方向格(houkou kaku)-istiqamət*, *ゆきさき格(yukisaki kaku)-ünvan* kimi müxtəlif şəkillərdə adlandırılmışdır. Yapon dilində onun ifadə vasitəsi へ(e) qoşmasıdır. Həmin qoşmanın に(ni) yönlük hal qoşması ilə üst-üstə düşən funksiyaları çox olsa da, bir-birindən fərqli cəhətləri də vardır [119]. P. Kvon

$\sim(e)$ qoşması haqqında yazır: “ $\sim(e)$ hal qoşması son vaxtlar hal qoşması kimi öz təsirini itirməkdədir. Belə ki, $\angle(ni)$ yönlük hal qoşması $\sim(e)$ hal qoşmasının məna və funksiyalarını tam şəkildə əvəz edə bilmək iqtidarındadır” [65, 56].

O.Hayaşi və A.İkeqami həmin qoşmaların fərqi haqqında yazır: “Yazıda $\sim(e)$ hal qoşması ilə $\angle(ni)$ hal qoşmasının məna və funksiyaları bir-birindən dəqiqliklə fərqləndirilir. İstiqamət və səmti göstərmək üçün $\sim(e)$, çatma yerini və adresatı göstərmək üçün isə $\angle(ni)$ hal qoşmasından istifadə olunur” [64, 54].

$\sim(e)$ qoşmasının məna və funksiyalarını araşdırmazdan əvvəl, onun tədqiqatçılar tərəfindən necə təsnif olunduğuna nəzər yetirək.

T.Takahaşi $\sim(e)$ hal qoşmasını 方向格(houkou kaku)-*istiqamət* adlandırır, onu məna və funksiyalarına görə aşağıdakı kimi təsnif edir:

1) yerdəyişmənin son nöqtəsi, 2) istiqamət, 3) görünən və yox olan məkan, 4) adresat [51, 40].

B.P. Lavrentyev bu halı *направительный надеж* adlandırmış və aşağıdakı məna və funksiyalara malik olduğunu göstərmişdir:

1) istiqamət və hərəkətin son nöqtəsi, 2) hərəkətin adresatı

Yuxarıdakı təsnifatla müqayisə etdikdə görürük ki, B.P. Lavrentyevin təsnifatında $\sim(e)$ hal qoşması həm məna və funksiyaların say tərkibi, həm də məzmun cəhətdən fərqlərə malikdir. B.P. Lavrentyev T.Takahaşinin təsnifatına daxil olan 1-ci və 2-ci funksiyaları bir qrupa daxil etmiş, 3-cü funksiyaqadan başqa qalan funksiyaları eynilə saxlamışdır [98, 38].

$\sim(e)$ hal qoşmasının məna və funksiyalarının T.Fucinuma tərəfindən verilən təsnifi B.P. Lavrentyevinkindən demək olar ki, heç nə ilə fərqlənmir [66, 980].

$\sim(e)$ hal qoşmasını geniş tədqiq etmiş P.Kvon onun məna və funksiyalarını beş qrupa bölmüşdür:

1) hərəkətin istiqaməti, 2) hərəkətin son və çatma nöqtəsi, 3) hərəkətin adresatı, 4) dəyişikliyin nəticəsi, 5) məqsəd

P.Kvonun təsnifatı digər təsnifatlara nisbətən geniş olsa da, T.Takahaşinin

fərqləndirdiyi *görünən və yox olan məkan* funksiyası burada yer almamışdır.

∧(e) qoşmasının alimlər tərəfindən araşdırılmış məna və funksiyalarını Azərbaycan dili ilə müqayisədə ümumiləşdirək.

1) Hərəkətin istiqamətini: ∧(e) hal qoşması bu funksiyasında hərəkətin və ya yerdəyişmənin istiqamətini və ya səmtini ifadə edir. Məsələn,

a) 町へ通ずる道(Maçi e tsuuzuru miçi)-Şəhərə gedən yol [71, 124].

b) 低気圧が東へ進んでいる(Teikiatsu qa hiqaşi e susunde iru)-Aşağı təzyiqli hava kütləsi şərqə hərəkət edir [98, 39].

Hər iki cümlədən göründüyü kimi, ∧(e) qoşmasının bu mənası Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə olunur. ∧(e) hal qoşmasının bu funksiyasında cümlədə xəbər vəzifəsində “yerdəyişmə” mənalı feillər-行く (iku)-getmək, 進む (susumu)-irəliləmək, 出る (deru)-çıxmaq, 向かう (mukau)-istiqamətlənmək və s. istifadə olunur.

2) Hərəkətin son və çatma nöqtəsini: Bu funksiyada ∧(e) hal qoşması hərəkətin və ya yerdəyişmənin çatma və ya son nöqtəsini ifadə edir. Məsələn,

a) 本を机の上へ乗せる(Hon o tsukue no ue e noseru)-Kitabı partanın üstünə qoyacağam [65, 56].

b) どうぞ、こちらへ座ってください(Douzo, koçira e suvatte kudasai)-Buyurun buraya əyləşin [65, 56].

Bu cümlələrdə də, ∧(e) qoşmasının məna və funksiyası Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçisi vasitəsi ilə ifadə olunmuşdur. Həmin funksiya əvvəllər yazı dilində rast gəlinməsə də, son vaxtlar daha geniş istifadə olunmağa başlanmışdır.

3) Hərəkətin adresatını: Bu funksiyada isə ∧(e) hal qoşması hərəkətin istiqamətləndiyi adresatı göstərir. Məsələn,

a) 御用の方はかかりへ申しつけてください(Qo you no kata va kakari e mouşitsukete kudasai)-Kimə lazımdırsa qoy cavabdeh şəxsə desin [50, 40].

b) 父へ手紙を書きました(Çiçi e teqami o kakimaşıta)-Atamə məktub yazdım [59, 86].

Bu cümlələrdə də, $\neg(e)$ qoşmasının məna və funksiyası Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur. Bu funksiya yapon dilində geniş istifadə olunmur, hərdən に(ni) qoşmasını əvəz edir.

4) Dəyişikliyin nəticəsini: $\neg(e)$ qoşması bu funksiyada dəyişikliyin nəticəsini ifadə edir. Məsələn,

その鎖の場所を玄関の土間の中へ変えた(Sore no kusari no bašo o genkan no doma no naka e kaeta)-O zəncirlənmiş yeri dəhlizin torpaqlı yerinə dəyişdi [65, 57].

$\neg(e)$ hal qoşmasının bu mənası da Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçisi vasitəsi ilə ifadə olunur. Bu funksiya da geniş yayılmamışdır.

5) Məqsədi: $\neg(e)$ hal qoşmasının bu funksiyası, adından da göründüyü kimi, hərəkətin məqsədini ifadə edir. Məsələn,

終戦後旅へ出るのは初めてのことだった(Şuusenqo tabi e deru nova hacimete no koto datta)-Müharibədən sonra səyahətə çıxmağım birinci dəfədir [65, 57].

$\neg(e)$ qoşmasının bu funksiyası Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə olunur. Bu funksiya yapon dilində çox da geniş istifadə olunmur.

6) Görünən və ya yox olan məkanı: $\neg(e)$ qoşmasının bu funksiyası hər hansı bir subyektin göründüyü və ya yoxa çıxdığı məkanı ifadə edir. Məsələn,

幽霊が柳の下へ表れる(Yuurei qa yanaqi no şita e aravareru)-Kabus söyüd ağacının altında görünür.

幽霊が柳の下へ消える(Yuurei qa yanaqi no şita e kieru)-Kabus söyüd ağacının altında yox olur [50, 41].

Cümlələrdən göründüyü kimi, $\neg(e)$ qoşmasının bu funksiyası Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçisi ilə deyil, yerlik hal şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur.

İstiqamət halının ifadə vasitəsi olan $\neg(e)$ qoşmasının məna və funksiyalarını aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

1. $\neg(e)$ qoşmasının mənaları Azərbaycan dilində, əsasən, -a, -ə -ya, -yə

şəkilçiləri ilə ifadə olunur. $\sim(e)$ qoşmasının əsas funksiyası, Azərbaycan dilində olduğu kimi, *hərəkətin istiqamətini, yönünü, səmtini və çatma nöqtəsini* bildirməkdir.

2. Yapon dilində $\sim(e)$ hal qoşmasının məna və funksiyalarının demək olar ki, əksəriyyəti Azərbaycan dilindəki *-a, -ə -ya, -yə* yönlük hal şəkilçilərinin məna və funksiyaları ilə üst-üstə düşür. Lakin *görünən və yox olan məkan* funksiyasında yerlik hal şəkilçisi ilə ifadə olunur.

3. $\sim(e)$ istiqamət hal qoşması istifadə qaydasından asılı olaraq $\sim(ni)$ -yönlük hal qoşması ilə əvəz oluna bilər.

4. $\sim(e)$ istiqamət hal qoşması, Azərbaycan dilində *-a, -ə -ya, -yə* yönlük hal şəkilçilərindən fərqli olaraq, başqa qoşmalarla birləşmir.

3.2. Yerlik hal

Yerlik hal əsas məkani hallardan biri hesab edilir. Adından da göründüyü kimi, o, digər məkani hallara nisbətən daha çox məkan ifadə etmək xüsusiyyətinə malikdir. Yerlik hal əşyanın, iş, hal və hərəkətin məkan və zamanını bildirir. Bu mənaları nəzərə alaraq türkoloji ədəbiyyatda ona bəzən məkan-zaman, yaxud zaman-məkan halı adı da verirlər. Lakin bu halın “yerlik” kimi adlandırılması həmin halın qeyd olunan hər iki mənasını əhatə edə bilmir [23, 63]. Məkan hal mənasından daha geniş anlayış olaraq müəyyən hallarla və digər qrammatik vəsitələrlə ifadə oluna bilər.

İnsanlar hələ qədim zamanlardan məkan anlayışını dildə ifadə etmişlər. Bu zaman onlar məsafəni müəyyən edərkən hesablama nöqtəsi kimi öz bədənlərini götürürdülər. Təsadüfi deyil ki, bir sıra dillərdə məkan münasibətləri insanın bədən üzvləri ilə sıx şəkildə bağlıdır [101, 382].

Yerlik halın mənaları arasında yer bildirməsi daha səciyyəvidir N.K.Dmitriyev bu halın xüsusiyyətlərindən bəhs edərək yazır ki, müasir dildə yerlik hal durğun vəziyyət, yaxud inersiya bildirir, fərqi yoxdur, bu istər məkan sahəsində, istərsə də zaman sahəsində olsun [90, 371].

Müasir Azərbaycan dilində yerlik halın statiklik bildirməsi qeyd olunur [24, 37]. Ümumiyyətlə, yerlik halda olan isim onu idarə edən sözlə başqa hallara nisbətən zəif əlaqədə olur, çünki bu hal daha çox bütün cümləyə aiddir. Yerlik halda olan isim əsasən onu idarə edən sözdən uzaqda yerləşir.

Bu hal hələ qədimlərdən dilimizdə işlənmişdir, şəkilçiləri də bütün dövrlər ərzində öz sabitliyi ilə fərqlənmişdir. Yerlik hal əvvəllər iki morfoloji əlamətlə, yəni həm *-da*, *-də*, həm də *-a*, *-ə*, *-ya*, *-yə* ilə ifadə edilmişdir. Məsələn, *Padşah Qazan oğlu Uruzun sağ yanına na ona yer göstərdi* [20, 46].

Yazılı abidələrimizin dilində bunun əksinə də rast gəlirik. Belə ki, yönlük hal şəkilçisinin yerinə yerlik hal şəkilçisi də işlənmişdir. Məkani hallar sırasına daxil olan həm yerlik, həm də yönlük hal ehtimal ki, qədim dövrlərdə bir-birinə çox yaxın bir şəkilçi ilə ifadə edilmişdir. Bu halların dəqiqləşməsi isə sonrakı dövrlərdə başa çatmışdır [20, 46].

Müasir Azərbaycan dilində yerlik halın morfoloji əlaməti *-da*, *-də* şəkilçiləridir. Yapon dilində isə yerlik halın ifadə vasitəsi artıq qeyd etdiyimiz kimi ㇿ (de) qoşmasıdır. Bu hal qoşmasının əsas funksiyası iş, hal, hərəkətin yerini ifadə etmək olsa da, onun həm də alət və ya vasitə ifadə etmək funksiyası olduğundan, bir çox tədqiqatçılar tərəfindən *yerlik-alət* (locative-instrumental) hal qoşması da adlandırılır [51, 27].

ㇿ (de) hal qoşması da digər qoşmalar kimi müxtəlif funksiyalara malikdir. Onların nədən ibarət olduğunu bilmək üçün öncə tədqiqatçıların həmin qoşmanın məna və funksiyaları ilə bağlı bəzi fikirlərini nəzərdən keçirək.

Rus tədqiqatçısı Y.P.Kireyev ㇿ (de) hal qoşmasının əsas funksiyalarını aşağıdakı kimi təsnif edir [8, 29].

1) hərəkətin aləti və materialı, 2) aktiv hərəkətin yeri, 3) hərəkətin səbəbi [93, 12].

Göründüyü kimi, Y.P.Kireyev ㇿ (de) hal qoşmasının əsas funksiyalarını qeyd etmiş, ikinci dərəcəli funksiyalarına toxunmamışdır.

Yapon dilçisi T.Takahaşinin で(de) hal qoşmasının mənə və funksiyalarını daha geniş şəkildə təsnif etmişdir:

1) alət və vasitə; 2) material, xammal və struktur və tərkib elementi; 3) vəziyyət və görünüş; 4) hərəkətin və ya vəziyyətin yeri; 5) işin başlanğıcı və ya sonu; 6) hərəkətin səbəbi [51, 40].

で(de) qoşmasının göstərilən mənə və funksiyalarını T.Takahaşi də qeyd etmişdir. Amma T.Takahaşi həmkarından fərqli olaraq həmin qoşmanın ikinci dərəcəli funksiyalarından da bəhs etmişdir.

B.P.Lavrentyev və P.Kvonu で(de) hal qoşmasının mənə və funksiyalarını daha geniş şəkildə tədqiq edən dilçi alimlərdəndir. P.Kvon で (de)-nin mənə və funksiyalarının aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir:

1) İş və ya hərəkətin baş verdiyi yer; 2) iş və ya hərəkətin baş verdiyi vaxt; 3) hərəkəti yerinə yetirən kollektiv subyekt; 4) hərəkəti yerinə yetirən bir neçə subyekt; 5) hər hansı işi görmək üçün vasitə, metod və ya alət; 6) hər hansı işi görmək üçün xammal və material; 7) hərəkətin səbəbi; 8) sosial təbəqə və kvalifikasiya; 9) hərəkətin tərz; 10) say məhdudiyyəti və norma [65, 64].

P.Kvonun təsnifatı, göründüyü kimi, daha geniş xarakter daşıyır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz üç təsnifatı müqayisə etsək görürük ki, で (de) hal qoşmasının əsas funksiyaları hər bir təsnifatda yer almışdır. Bunlar 1) alət və vasitə, 2) hərəkət və ya vəziyyətin yeri, 3) hər hansı işi görmək üçün xammal və material, 4) hərəkətin səbəbi funksiyalarıdır. Digər funksiyalar isə ikinci dərəcəli funksiyalardır.

で(de) yerlik hal qoşmasının mənə və funksiyaları ilə ayrı-ayrılıqda tanış olaq:

1) İşin və hərəkətin baş verdiyi yer: で(de) qoşması bu funksiyada hərəkət, hadisə və ya işin baş verdiyi, yaxud icra olunduğu yeri bildirir. Məsələn:

a) 少年は遠い村で生まれた (Şounen va tooi mura **de** umareta)-O uşaq uzaq kənddə anadan olub [35, 64].

b) 渡邊さんは試験で失敗しました (Vatanabe san va şiken **de** şippai şimaşita)-Vatanabe imtahanda uğursuz nəticə göstərdi [98, 40].

a və *b* cümlələrində xəbər feillə ifadə olunmuşdur. Bundan başqa, *a* cümləsində *b* cümləsindən fərqli olaraq で(de) hal qoşmasının qoşulduğu isim mücərrəd yox, konkret isimdir. Hər iki nümunədə で(de) qoşması yer mənası ifadə edir ki, bu da Azərbaycan dilində yerlik hal şəkilçisinin funksiyası ilə üst-üstə düşür.

2) İş və ya hərəkətin baş verdiyi vaxt: で(de) qoşması bu funksiyada hərəkət, hadisə və ya işin baş verdiyi, yaxud icra olunduğu vaxtı bildirir. Məsələn:

a) あの人は一年間で日本語が上手になりました(Ano hito wa ichi nenkan **de** nihongo ga couzu ni narimashita)-O bir il**de** yapon dilini yaxşı öyrəndi [59, 91].

b) 大阪から東京まで約三時間で行けます(Oosaka kara Toukyou made yaku san cikan **de** ikemasu)-Osakadan Tokyoya təxminən üç saata getmək mümkündür [59, 56].

a cümləsində で(de) qoşması həm forma, həm də məna və funksiya cəhətdən Azərbaycan dilinin yerlik hal şəkilçisi ilə üst-üstə düşsə də, *b* cümləsində forma cəhətdən bir-birindən fərqlənir. Belə ki, yerlik hal mənası yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə olunur.

3) Hər hansı işi görmək üçün vasitə, metod və ya alət: Bu funksiyada で(de) qoşması vasitə, metod və alət bildirən konkret və mücərrəd isimlərə qoşulur. Məsələn,

a) とりあえず電話で知らせてあげよう(Toriaezu denwa **de** shirasete ageyou) – Əvvəlcə telefon**la** xəbər verək [59, 26].

b) 彼は死で自分の潔白を証明しました(Kare wa shi **de** cibun no keppaku o shoumei shimashita)-O, ölümü **ilə** öz təmizliyini sübut etdi [65, 65].

Hər iki cümlədə で(de) qoşması alət halını ifadə etmişdir. で(de) hal qoşmasının bu funksiyası əsasən Azərbaycan dilində -la, -lə şəkilçiləri, yaxud *ilə* qoşması ilə ifadə olunur.

4) Hər hansı işi görmək üçün xammal və material: Bu funksiyada で(de) qoşması hər hansı bir işi görmək üçün lazım olan xammal və materialı göstərir. Məsələn,

a) すしは生の魚とご飯で作ります(Sushi wa nama no sakana to qohan **de**

tsukurimasu)-Suşi təzə balıq və düyü**dən** hazırlanır [59, 90].

b) 長い間の経験でこういことが分かりました(Naqai aida no keiken **de** koiu koto qa vakarimaşita)-Uzun təcrübə**dən** belə məsələləri başa düşürəm [65, 65].

で(de) qoşması *a* cümləsində konkret, *b* cümləsində isə mücərrəd ismə qoşulsa da, hər iki nümunədə eyni məna və funksiya ifadə etmişdir. で(de) qoşmasının bu funksiyası Azərbaycan dilində əsasən çıxışlıq hal şəkilçisi ilə ifadə olunur.

5) Hərəkəti yerinə yetirən kollektiv (toplu) subyekt: Hər hansı bir qurum və ya kollektiv hansısa hərəkət aktını icra etdikdə, で(de) qoşması onlara birləşərək həmin qurum və ya kollektivin subyekt olduğunu bildirir. Məsələn,

今、警察で事件を調べています(İma, keisatsu **de** ciken o şirabete imasu)-İndi polis**də** hadisəni araşdırırlar [59, 91].

Göründüyü kimi, で(de) qoşmasının bu funksiyası Azərbaycan dilində yerlik hal şəkilçisi ilə ifadə olunur.

6) Hər hansı hərəkəti icra edən bir neçə nəfərdən ibarət subyekt: で(de) hal qoşması bu funksiyada hərəkəti və ya işi icra edənlərin sayını göstərir. Məsələn:

私たち三人で太郎の見舞いに行った(Vataşi taçi san nin **de** Tarou no mimai ni itta)-Biz üçlük**də** Taronu görməyə getdik [65, 64].

Bu cümlədə で(de) qoşması saydan düzəlmiş isimlərə qoşularaq müxtəlif zərflər əmələ gətirmişdir. で(de) hal qoşmasının bu funksiyasını Azərbaycan dilində ifadə etmək üçün say bildirən sözlərə *-lıq*, *-lik*, *-luk*, *-lük* şəkilçiləri artırıldıqdan sonra yerlik hal şəkilçisi əlavə olunur.

7) Hərəkətin səbəbi: Burada で(de) qoşması isimlərə qoşularaq hər hansı bir hadisənin, işin və ya hərəkətin baş vermə səbəbini ifadə edir. Məsələn,

a) 屋根が強い風で吹き飛ばされた(Yane qa tsuyoi kaze **de** fukitobasareta) - Evin damı güclü külək**də/dən** uçub dağıldı [41, 52].

b) 田中さんは病気で会社を休んでいます(Tanaka san va byouki **de** kaişa o yasunde imasu)-Tanaka xəstəlik**dən** işə getməyib

Hər iki cümlədə で(de) qoşması səbəb mənasını ifadə etmişdir. Belə cümlələr

Azərbaycan dilində iki yolla ifadə olunur. *a* cümləsində səbəb mənası yerlik və çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə bildirmək mümkün olsa da, *b* cümləsində yalnız çıxışlıq hal şəkilçisi ilə ifadə olunur. Qeyd edək ki, *a* cümləsindəki səbəb mənasının çıxışlıq hal şəkilçisi ilə ifadəsi daha məqsədəuyğundur.

8) Sosial təbəqə və kvalifikasiya: Burada で(de) qoşması təbəqə və kvalifikasiya bildirən isimlərə qoşulur. Məsələn,

a) 彼は古い農家の長男で育った(Kare va furui nouka no çounan **de** sodatta)-O köhnə kənd fermerinin böyük oğlu **kimi** böyümüşdü [65, 66].

b) 彼は若い頃、名投手で鳴らしたものだ(Kare va vakai koro meitouşu **de** naraşıta mono da)-O, cavan vaxtlarında məşhur atıcı **kimi** tanınırdı [65, 66].

Cümlələrdən göründüyü kimi, で(de) qoşmasının bu funksiyası Azərbaycan dilində formal cəhətdən fərqli bir vasitə ilə - *kimi* qoşması ilə ifadə olunmuşdur. Düşünürük ki, Azərbaycan dilində yerlik halın belə bir funksiyası yoxdur.

9) Hərəkətin tərzii: で(de) qoşması burada hər hansı bir iş, hərəkət və ya hadisənin baş verdiyi vəziyyəti, halı və başvermə tərzini ifadə edir. Məsələn,

a) 太郎は子供に一人で服を着させた (Tarou va kodomo ni hitori **de** fuku o kisasetta)-Taro paltarı uşağın özünə geydirdi [45, 57].

b) あの日本語の学校は新しい方法で教えるそうだ(Ano nihoqo no qakkou va ataraşii houhou **de** oşierusouda)-Deyilən ə görə o yapon dili məktəbi yeni metodla öyrədir [51, 40].

で(de) qoşmasının hərəkətin tərzini bildirmə funksiyası Azərbaycan dilində *a* cümləsində yönlük hal şəkilçisi ilə, *b* cümləsində isə alət, yaxud birgəlik ifadə edən - *la* şəkilçisi ilə ifadə olunur. Onu da qeyd edək ki, bu funksiya Azərbaycan dilində əsasən -*la*, -*lə* şəkilçisi, və ya *ilə* qoşması ilə ifadə olunur.

10) Say məhdudiyyəti və norma: Burada で(de) hal qoşması 9)-cu bəndin bir növü kimi götürülür, lakin bu zaman で(de)-nin qoşulduğu isim say bildirir. Bu funksiya hərəkətin və ya vəziyyətin hansı şərt və ya norma daxilində reallaşmasını göstərir. Məsələn:

a) 百メータを三秒で走ることのできるような人間はない(Hyaku meeta o san byou **de** haşiri koto no dekiru youna ningen va nai)-Yüz metr məsafəni üç saniyəyə qaça bilən adam yoxdur [62, 90].

b) 一ドルは120円で取引する(İçi doru va 120 en **de** torihiki suru)-Bir dolları 120 yenə alıram [65, 66].

a cümləsində で(de) qoşması hər hansı bir məsafəni qət etmək üçün lazım olan vaxt müddətini, *b* cümləsində isə nəyisə almaq üçün lazım olan pulun miqdarını bildirmişdir. Göründüyü kimi, で(de) qoşmasının bu funksiyası Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

Yerlik halın ifadə vasitəsi olan で(de) qoşmasının məna və funksiyalarını aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Yapon dilində yerlik halın ifadə vasitəsi olan で(de) qoşmasının əsas funksiyası *hərəkətin və ya vəziyyətin yeri, alət, vasitə və səbəb* ifadə etmək, Azərbaycan dilində isə yerlik halın əsas funksiyası *hərəkət və ya vəziyyətin icra yerini* bildirməkdir.

2. で(de) qoşmasının məna və funksiyaları Azərbaycan dilində həm yerlik hal şəkilçiləri ilə, həm də alət mənası bildirən *-la -lə* və *ilə* qoşmaları, yönlük və çıxışlıq hal şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

3. で(de) yerlik hal qoşmasının məna və funksiyalarından aydın olur ki, bu qoşma istifadə qaydasından asılı olaraq digər hal qoşmaları ilə (*が*(qa)-adlıq, *を*(o)-təsirlik, *に*(ni)-yönlük, *から*(kara)-çıkışlıq) əvəz oluna bilər.

4. Yapon dilində で(de) yerlik hal qoşmasına başqa qoşmalar birləşməsi mümkün olsa da, Azərbaycan dilində yerlik hal şəkilçisinin belə bir funksiyası yoxdur.

3.3. Çıkışlıq hal

Çıkışlıq hal ifadə etdiyi məna və funksiyalara görə məkani hallar sırasına daxildir. Bir çox tədqiqatçılar bu halın əsas funksiyası kimi iş, hal və ya hərəkətin

çıxış yerini bildirmək olduğunu qeyd etsələr də, çıxışlıq hal təkcə bu funksiya ilə məhdudlaşmır. M.Hüseynzadə çıxışlıq halı belə ifadə edir: “İsmin bu halı həm iş və hərəkətin, həm də əşyanın çıxış, yəni başlanğıc nöqtəsini bildirir. Bu hal da həm mütəhərrik, həm də qeyri-mütəhərrik, həm təsirli, həm də təsirsiz feillərlə əlaqədardır; yəni onların tələbinə görə isimlər çıxışlıq halda işlənməli olur” [12, 55]. Çıxışlıq halı məkani hal hesab edən Y.Seyidov yazır: “İsmin bu halı da məkan mənalı haldır. Sözü lüğəvi mənasından aslı olmayaraq, yerlik halda olduğu kimi, bu hal ismə qrammatik məkan çaları verir” [30, 258]. Müəllif daha sonra yerlik halla çıxışlıq halın fərqlərini izah edərək yazır: “Yerlik hal məkanın səthini, hərəkətin, hadisənin baş vermə yerini, əşyanın mövcud olduğu yeri bildirdiyi halda, çıxışlıq halda heç bir məkan sahəsi ifadə olunmur, məkanın əhatəsinə, onun səthinə işarə də edilmir. Bu hal hərəkətin, hadisənin başlanğıc yerini göstərir” [30, 258].

Müasir Azərbaycan dili (Morfologiya. EA-nın nəşri 1980) kitabında çıxışlıq hal belə təsvir olunur: “Çıxışlıq hal mənasına görə yönlük halın əksini təşkil edir. Yəni yönlük halda olan sözlər *haraya? kimə? nəyə?* suallarına cavab verib sözün geniş mənasında subyektin yaxınlaşdığı, çatdığı obyektini bildirirsə, çıxışlıq halda olan sözlər *haradan? kimdən? nədən?* suallarına cavab olub subyektin hər hansı obyektədən uzaqlaşmasını, ayrılmasını bildirir” [23, 65].

Tədqiqatçılar hind-Avropa dillərində əvvəllər yerlik və çıxışlıq halların olduğunu qeyd edirlər [92 73]. Lakin sonrakı dövrlərdə hind-Avropa dillərinin bəzilərinə bu hallar işlənmir.

Çıxışlıq hal, digər hallar kimi, dilimizdə qədim dövrlərdən istifadə olunmağa başlamışdır. Ədəbi dilimizin tarixi inkişafını əks etdirən materiallardan məlum olur ki, bu halda çox cüzi dəyişiklik olmuşdur, çıxışlıq hal şəkilçisinin yerlik hal şəkilçisi ilə qarışması heç də çıxışlıq hala və onun şəkilçisinə təsir etməmişdir [20, 47].

Orta əsrə aid ədəbi dil materiallarından məlum olur ki, çıxışlıq halın şəkilçisi -*dan*, -*dən*, -*din*, -*dın* şəklində işlənməmişdir. -*din*, -*dın* şəkilçiləri türk dillərinin bəziləri üçün daha xarakterikdir. Hal-hazırda -*din*, -*dın* şəkilçiləri dilimizdə istifadə olunmur

[20, 47].

Azərbaycan dilində hal-hazırda çıxışlıq halın morfoloji əlaməti *-dan, -dən* şəkilçiləridir. Azərbaycan dilində bu hal şəkilçisinin məna və funksiyaları digər hal şəkilçilərinin məna və funksiyalarından heç də geri qalmır.

Yapon dilində isə çıxışlıq hal かり (kara) qoşması ilə ifadə olunur. Bu qoşmanın da əsas funksiyası hərəkət və işin çıxış nöqtəsini bildirmək olsa da, onun başqa funksiyaları da vardır.

Tədqiqatçılar かり (kara) qoşması haqqında geniş araşdırmalar aparmış və onun məna və funksiyalarını ətraflı öyrənmişlər. Əvvəlcə həmin tədqiqatlarla tanış olaq. T.Masuoka və Y.Takubo かり (kara) qoşmasının məna və funksiyalarını beş qrupa bölür: 1) çıxışlıq yeri və zamanı; 2) hərəkətin subyekti; 3) hərəkətin keçmə yeri; 4) səbəb və mühakimənin istinad yeri; 5) xammal və material [68, 7].

İ.İori, Ş.Takanaşi və başqaları かり (kara) çıxışlıq hal qoşmasının məna və funksiyalarını aşağıdakı kimi təsnif edirlər: 1) çıxış yeri və zamanı; 2) xammal və material; 3) dəyişiklikdən əvvəlki vəziyyəti; 4) mühakimənin istinad yeri; 5) hadisənin səbəbi.

Müqayisə etsək, bu təsnifatların həm say, həm də məzmun cəhətdən oxşar olduğunu görürük. Lakin bir-birindən fərqlənən məqamlar da vardır. Təsnifatlar say tərkibi etibarilə üst-üstə düşsə də, məzmun cəhətdən fərqlər vardır. T.Masuoka və Y.Takubonun かり (kara) çıxışlıq hal qoşması üçün qeyd etdiyi *hərəkətin subyekti* və *hərəkətin keçmə yeri* funksiyası İ.İori və Ş.Takanaşinin bölgüsündə yoxdur. Eləcə də かり (kara) çıxışlıq hal qoşması üçün İ.İori və Ş.Takanaşinin göstərdiyi *dəyişiklikdən əvvəlki vəziyyəti ifadə etmə* funksiyası T.Masuoka və Y.Takubonun bölgüsündə yoxdur.

Rus dilçisi B.P.Lavrentyev かり (kara) qoşmasının məna və funksiyalarını daha geniş araşdırmışdır. B.P.Lavrentyev bu qoşmanın həm məna və funksiyalarını, həm də bəzi özünəməxsus istifadə qaydalarını tədqiq etmişdir. Əvvəlcə, təsnifata daxil olan məna və funksiyaların nədən ibarət olmasına baxaq:

1) çıxış yeri və zamanı; 2) hərəkətin subyekti; 3) hərəkətin keçmə yeri; 4)

hadisənin səbəbi; 5) material və tərkib; 6) məchul formalı feili xəbərin subyekti; 7) fikir və baxışın çıxış nöqtəsi; 8) qurtulmanın və yayınmanın obyektı və s.

Göründüyü kimi, B.P.Lavrentyevin təsnifatı məzmun və say tərkibi etibarilə daha geniş və əhatəlidir.

から (kara) çıxışlıq hal qoşmasının məna və funksiyalarının aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Çıxış yeri və zamanı: から (kara) qoşması bu funksiyada hərəkət və ya hadisənin həm zamana, həm yerə görə çıxış nöqtəsini bildirir. Məsələn,

a) ここから富士山がよく見える (Koko kara Fucisan qa yoku mieru)-Buradan Fuci dağı yaxşı görünür [65, 45].

b) 大学は何時からですか (Daiqaku wa nan ci kara desu ka)-Universitet saat neçədən işə başlayır [56, 69].

Hər iki cümlədə から (kara) qoşmasının həm zamana görə, həm də yerə görə yerinə yetirdiyi funksiya Azərbaycan dilindəki çıxışlıq hal şəkilçisinin funksiyasından heç nə ilə fərqlənmir.

2) Hərəkətin subyekti: Bu funksiyaya mücərrəd informasiyanın yerdəyişməsini ifadə edən feili xəbərlə cümlələrdə daha çox rast gəlinir. から (kara) qoşması insan münasibətlərinə aid olan iş və hərəkətin subyektini göstərir. Məsələn,

a) 先生へは私から申し上げます (Sensei e wa vataşi kara mouşiagemasu)-Müəllimə mən deyəcəyəm [65, 75].

b) 警察当局から事件の真相を発表した (Keisatsu toukyoku kara ciken no şinsou o happyou şita)-Polis idarəsində dən hadisəyə aid həqiqətlərə açıqlama verildi [65, 75].

a cümləsindəki から (kara) qoşmasının funksiyası Azərbaycan dilində formal cəhətdən özünü göstərməsə də, hərəkət aktının *mən tərəfdən* icra olunduğuna işarə edilir. Lakin *b* cümləsində hər iki dildə, yəni həm yapon, həm də Azərbaycan dilində bu funksiya çıxışlıq hal göstəricisi ilə ifadə oluna bilmişdir.

3) Hərəkətin keçmə yeri: Bu funksiyada から (kara) hal qoşması hərəkətin, işin

keçmə yerini göstərir. Məsələn,

戸の透き間から光が漏れています (To no sukima **kara** hikari qa morete imasu)-Qapının arasından işıq düşür [98, 45].

Bu cümlədə から (kara) hal qoşması həm funksiya, həm də formal cəhətdən Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşür.

4) Hadisənin səbəbi: Burada から (kara) qoşması hər hansı bir nəticənin yaranma səbəbini göstərir. Məsələn:

a) 社長が働きすぎから病気になった (Şaçou qa hatarakisuqi **kara** byouki ni natta)-Rəis həddindən artıq işlədiyindən xəstələndi [65, 74].

b) ふとした不注意から大きな事故を起こしました (Futoşita fuçuu **kara** ookina ciko o okoşimaşita)-Təsadüfi diqqətsizlikdən böyük bir qəza törətdim [98, 46].

Burada da hər iki cümlədə から (kara) hal qoşması həm funksiya, həm də formal cəhətdən Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşür.

5) Material və tərkib: Bu funksiyada から (kara) qoşması əksər hallarda konkret isimlərə qoşularaq nəyinsə yarandığına və düzəldiyi xammal və materiala işarə edir. から (kara) qoşmasının bu məna və funksiyası で (de) qoşmasının məna və funksiyası ilə oxşarlıq təşkil edir. Məsələn,

私たちはブドウからワインを作ります (Vataşi taçi va budou **kara** vain o tsukurimasu)-Biz üzumdən çaxır düzəldirik. [59, 97].

Cümlədən göründüyü kimi から (kara) qoşması həm funksiya, həm də formal cəhətdən Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşür.

6) Məchul növlü feili xəbərin subyekti: から (kara) qoşmasının bu funksiyası təkcə məchul növlü feili xəbərlə cümlələrdə deyil, həm də almaq-vermək mənalı feili xəbərlə cümlələrdə ortaya çıxır. Məsələn:

a) 太郎が田中先生から褒められた (Tarou qa Tanaka sensei **kara** homerareta)-Taro Tanaka müəllim tərəfindən tərifləndi [65, 74].

b) 次郎は花子からお金を借りた (Cirou va Hanako **kara** okane o karita)-Ciro Hanakodən borc pul aldı [65, 74].

c) 電話番号を田中さんから教えてもらった(Denva banqou o Tanaka san **kara** oşiete moratta)-Telefon nömrəsini Tanakada**dan** aldım [37, 291].

a cümləsində から(kara) qoşması Azərbaycan dilinə tərcümədə formal cəhətdən *tərəfindən* kimi ifadə edilir, lakin *b* cümləsindəki qoşma həm funksiya, həm də formal cəhətdən Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşür.

7) Fikir və baxışın çıxış nöqtəsi: から (kara) qoşması bu funksiya mühakimənin və baxışın istinad və çıxış yerinə işarə edir. Məsələn:

雲の具合から判断すると明日は雨だ(Kumo no quai **kara** handan suru to asu va ame da)-Buludların hərəkəti**ndan** ehtimal etmək olar ki, sabah yağış olacaq [68, 7].

から(kara) qoşmasının bu mənası da Azərbaycan dili ilə müqayisə etsək, heç bir fərqin olmadığını şahidi olarıq.

8) Qurtulmanın və yayınmanın obyektı: Bu funksiya から(kara) qoşması hər hansı bir hərəkət aktından və ya hadisədən yayınmanın obyektı mənasını ifadə edir. Məsələn,

a) 人類を新しい世界戦争から救う (Cinrui o atarashi sekai sensou **kara** sukuu)-Bəşəriyyəti yeni dünya müharibəsini**ndan** xilas edəcəyik [98, 46].

b) そのような思想からやっと抜け出せた (Sono youna şisou **kara** yatto nukedasetta)-Bu cür düşüncə**ndan** axır ki, yaxa qurtara bildim [98, 46].

a və *b* cümlələrində から(kara) qoşması həm funksiya, həm də formal cəhətdən Azərbaycan dili ilə üst-üstə düşür.

9) Müqayisə obyektı: から(kara) qoşması isimlərə qoşularaq müqayisə olunan obyektı ifadə edir. Bu funksiya əsasən xəbəri 遠い (tooi)-*uzaq*, 近い (çikai)-*yaxın* və s. kimi sifətlərdən düzələn cümlələrdə reallaşır. Məsələn,

a) 神戸は海から近いです (Koube wa umi **kara** çikai desu)-Kobe şəhəri dəniz**ndan** yaxındır [65, 73].

b) お父さんの工場は駅から遠いです (Otousan no koucou va eki **kara** tooi desu)-Atamın zavodu qatar stansiyası**ndan** uzaqdadır [65, 73].

から(kara) qoşmasının bu məna və funksiyasını Azərbaycan dili ilə müqayisə

etsək, fərqlən olmadığını şahidi olarıq.

Çıxışlıq halın ifadə vasitəsi olan かけ (kara) qoşmasının məna və funksiyalarını aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

1. Yapon dilində çıxışlıq halın ifadə vasitəsi olan かけ (kara) qoşmasının əsas funksiyası Azərbaycan dilində olduğu kimi *hərəkətin çıxış yerini və nöqtəsini* ifadə etməkdir.

2. Yapon dilində かけ (kara) qoşmasının məna və funksiyalarının əksəriyyəti Azərbaycan dilindəki çıxışlıq hal *şəkilçisinin məna və funksiyaları* ilə ifadə edilir. Lakin bəzi funksiyalarda, məsələn, *subyektin* ifadə olunduğu cümlələrdə çıxışlıq hal şəkilçisi əvəzinə *tərəfindən* sözü işlədilir.

3. かけ (kara) çıxışlıq hal qoşmasının məna və funksiyaları onun istifadə qaydasından asılı olaraq が(qa)-adlıq, を(o)-təsirlik, に(ni)-yönlük və で(de)-yerlik hal qoşmaları ilə əvəz oluna bilər.

4. Yapon dilində かけ (kara) qoşması Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçisi kimi özünə digər qoşmaları birləşdirə bilər.

3.4. Yapon dili hal sisteminin digər paradigmləri

3.4.1. と(to) birgəlik hal

Yapon dilində artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hal münasibəti ifadə edən sadə qoşmalar sırasına daha üç hal göstəricisi daxildir ki, bunlar birgəlik, məhdudiyyət və müqayisə hallarıdır. Bu hallar Azərbaycan dilində hal kateqoriyasına daxil olan hallarla uyğun gəlmədiyi üçün ayrılıqda tədqiq etməyi lazım bilir.

Birgəlik hal adından da göründüyü kimi, əsas etibarilə birgə hərəkət aktında qarşı tərəfi ifadə etmək üçün istifadə edilir. Birgəlik hal vasitəli hallardan biri olub, müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə adlandırılmışdır. Bu hal *совместный, творительный, comitative, なかま格(nakamakaku), 共格(kyoutaku)* və s.

adlandırılrsa da, mahiyyət etibarilə eyni funksiyaları yerinə yetirir.

Birgəlik halı öz ifadəsini Azərbaycan dilində *-la*, *-lə* şəkilçilərində və *ilə* qoşmasında tapır. Qeyd edək ki, *-la*, *-lə* şəkilçiləri *ilə* qoşmasından yaranmışdır. Bu qoşma samitlə qurtaran isimlərə bitişik yazılır, saitle qurtaran isimlərdən isə ayrı yazılır. Həmin şəkilçilər və qoşma adlıq və yiyəlik halda olan sözlərə qoşulurlar [25, 97-98] *İlə* qoşması əksərən birgəlik, bəzən də vasitə mənası ifadə edir [6, 98]. Azərbaycan dilində birgəlik hal tarixən hal kateqoriyası sisteminə daxil olan bir hal göstəricisi kimi qəbul edilsə də, sonradan hal sistemindən çıxarılmışdır.

Yapon dilində isə birgəlik halın ifadə vasitəsi と (to) qoşmasıdır. Bu qoşma yapon dilində müxtəlif şəkildə adlandırılır. Məsələn, T.Takahaşi tərəfindən *committative*, なかま格(*nakamakaku*), 共格(*kyoukaku*), B.P Lavrentyev və Y.P. Kireyev tərəfindən *совместный* və s şəkildə adlandırılmışdır. Dilçilərin çoxu bu hal qoşmasını göstəricinin özü ilə, yəni と格(*to kaku*) kimi adlandırırlar.

と (to) birgəlik hal qoşmasının əsas funksiyalarına, T.Masuoka və Y.Takubonun göstərdikləri kimi, 1) birlikdə baş verən hərəkət aktının qarşı tərəfini, 2) əlaqəli şəxsi, 3) dəyişikliyin nəticəsini ifadə etmək funksiyaları daxildir [68, 5-6].

T.Takahaşi də と (to) birgəlik hal qoşmasının funksiyalarını üç yerə bölür, amma funksiyaların adlandırılması və məzmunu bir qədər fərqlənir: 1) birgə hərəkətin qarşı tərəfi; 2) məzmun və nəticə; 3) köməkçi vəzifə daşıyan sözlərlə birləşmə [51, 41].

T.Takahaşi bu qoşmanın özünə başqa qoşmalar birləşdirmək xüsusiyyətinə malik olduğunu qeyd edir.

P.Kvon と (to) birgəlik hal qoşmasının funksiyalarını altı yerə bölür. Onlar aşağıdakılardır:

1) birlikdə edilən hərəkətin qarşı tərəfi; 2) müqayisə obyekt; 3) dəyişikliyin nəticəsi; 4) kvalifikasiya; 5) dərk etmə, seçim məzmunu, adlandırma; 6) vəziyyət [65, 60].

Bu bölgüdə と (to) birgəlik hal qoşmasının başqa təsnifatlarda yer almayan funksiyaları vardır ki, onların da əksəriyyəti ikinci dərəcəli funksiyalardır.

Digər tərəfdən elə dilçi alimlər də vardır ki, と (to) qoşmasını həmcins üzvlər arasında işlənərək bağlayıcı funksiyası yerinə yetirən 並立助詞 (heiritsucoşi) ilə qarışdırır. Məsələn Y.P.Kireyev [93, 12] və T.Tomita [59, 86] と (to) qoşmasının funksiyalarına 並立助詞 (heiritsucoşi) olan と (to)-nun funksiyasını daxil etmişdir. Fikrimizcə, mahiyyət etibarilə müxtəlif olan bu qoşmaları bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

と (to) birgəlik hal qoşmasının məna və funksiyalarının nəzərdən keçirək:

1) Birlikdə edilən hərəkətin qarşı tərəfi: と (to) qoşması bu funksiyada birlikdə icra olunan hər hansı bir hərəkətin vacib və vacib olmayan subyektini ifadə edir. Məsələn:

a) 太郎が花子と結婚しました (Tarou qa Hanako to kekkon şimaşita)-Taro Hanako ilə ailə həyatı qurdu [51, 41].

b) 私は昨日、田中さんと銀行へ行きました (Vataşi va kinou Tanaka san to qinkou e ikimaşita)-Mən dünən Tanaka ilə banka getmişdim [59, 87].

a cümləsində *Hanako* birlikdə görülən işin vacib tərəfidir, yəni *Hanakosuz ailə həyatı qurmaq* mümkün deyil, *b* cümləsində isə *banka getmək* hərəkəti *Tanakasız* da mümkündür. Hər iki cümlədə と (to) qoşmasının mənası Azərbaycan dilində *ilə* qoşması ilə ifadə olunmuşdur.

2) Müqayisə obyektı: Bu funksiyada と (to) qoşmasının qoşulduğu isim müqayisə obyektini göstərir. Məsələn:

a) この見本と同じねじをください (Kono mihon to onaci neci o kudasai)-Bu nümunə ilə eyni olan vinti ver [98, 43].

b) 今日は昔と変わっています (Kyou va mukaşi to kavatte imasu)-Bu gün keçmiş dən fərqlidir [98, 43].

a cümləsindəki と (to) qoşmasının məna və funksiyası Azərbaycan dilindəki *ilə* qoşmasının məna və funksiyası ilə üst-üstə düşür. Belə ki, *ilə* qoşmasının müqayisə obyektı bildirmək funksiyası da vardır. *b* cümləsində isə と (to) qoşmasının müqayisə obyektini bildirmə funksiyası Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçisi ilə ifadə

olunmuşdur.

3) Dəyişikliyin nəticəsi: と (to) qoşmasının bu funksiyası に (ni) yönük hal qoşmasının funksiyasına bənzəyir. Məsələn:

やがてこの村も工業地帯となるだろう (Yaqate kono mura mo kouqyou çitai to naru darou)-Axır ki, bu kənd də sənaye mərkəzinə çevriləcək [98, 43].

Bu cümlədə と (to) qoşmasının funksiyası Azərbaycan dilində yönük hal şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur.

4) Kvalifikasiya: Bu funksiyada と (to) qoşması qoşulduğu sözün sosial təbəqə, vəzifə və ya hər hansı bir kvalifikasiya olduğunu bildirir. Məsələn,

大臣ともあろうものが、そんなことをするなんて。。。 (Daicin to mo arou mono qa, sonna koto o suru nante...)-Nazir olan bir şəxs, o cür işlər görəmiş [65, 60]. Cümlədən göründüyü kimi, と (to) qoşmasının bu funksiyası Azərbaycan dilində heç bir formal əlamətlə ifadə olunmur.

5) Dərketmə, seçim məzmunu, adlandırma: Bu funksiyada と (to) qoşması sözlərə qoşularaq həmin sözün dərk olunan, seçilən və adlandırılan olduğunu ifadə edir. Məsələn:

a) 太郎を次郎と思いました (Tarou o Cirou to omoimaşita)-Taronu Ciro hesab elədim [65, 60].

b) 学術発表会の司会者を山田と決めた (Qakucutsu happyoukai no şikaişa o Yamada to kimeta)-Elmi konfransın aparıcısı kimi Yamada qəbul olundu [65, 60].

b) これを PJK の法則と名付ける (Kore o PJK no housoku to nazukeru)-Bu PJK qanunu kimi adlandırılır [65, 60].

a cümləsində と (to) qoşmasının Azərbaycan dilindəki ifadəsi heç bir formal əlamətlə bildirilməsə də, *b* və *c* cümlələrində o, *kimi* qoşması ilə ifadə olunmuşdur.

6) Vəziyyət: Bu mənə və funksiyada と (to) qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə hərəkət, iş və ya hadisənin tərzini ifadə edir. Məsələn:

a) 山と積まれた干し草が見えました (Yama to tsumareta hoşiquşa qa miemaşita)-Dağ kimi yığılmış quru ot tayaları görünürdü [98, 43].

b) 弾丸が雨、あれらと降ってきます(Danqan qa ame, arera **to** futte kimasu)-Yağış güllə **kimi** yağacaq [65, 60].

Hər iki cümlədə と (to) qoşmasının Azərbaycan dilində ifadə vasitəsi *kimi* qoşmasıdır.

7) Mübarizə obyektı: Bu funksiyada と (to) qoşmasının qoşulduğu söz rəqib və ya mübarizə və toqquşma obyektini ifadə edir. Məsələn,

a) 毎日困難と闘います(Mainiçi konnan **to** tatakaimasu)-Hər gün çətinliklərlə mübarizə aparıram [98, 43].

b) 自転車は自動車とぶつかりました(Citenşa va cidouşa **to** butsukarimaşıta)-Velosiped avtomobillə toqquşdu [98, 43].

Hər iki cümlədə と (to) birgəlik hal qoşmasının məna və funksiyaları Azərbaycan dilindəki *-la*, *-lə* və *ilə* qoşmasının məna və funksiyaları ilə üst-üstə düşür.

と (to) qoşmasının məna və funksiyalarını aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

1. Yapon dilində birgəlik halın ifadə vasitəsi と (to) qoşması Azərbaycan dilində əsasən *-la*, *-lə* şəkilçilərinə və *ilə* qoşmasına uyğun gəlir. Bu qoşmanın əsas funksiyası, Azərbaycan dilində olduğu kimi, *birgə hərəkət aktında tərəf müqabili* və *müqayisə obyektini* ifadə etməkdir.

2. と (to) qoşmasının məna və funksiyalarının əksəriyyəti Azərbaycan dilindəki *-la*, *-lə* şəkilçiləri və *ilə* qoşmasının məna və funksiyaları ilə üst-üstə düşür, bəzi funksiyalar isə yönlük və çıxışlıq hal şəkilçiləri, eləcə də *kimi* qoşması ilə ifadə olunur.

3. と (to) birgəlik hal qoşmasının məna və funksiyaları onun istifadə qaydasından asılı olaraq に(ni)-yönlük və から(kara) çıxışlıq hal qoşmaları ilə əvəz oluna bilər.

4. Yapon dilində と (to) birgəlik hal qoşması, Azərbaycan dilində *-la*, *-lə* və *ilə* qoşması kimi, başqa qoşmaları özünə birləşdirə bilər.

3.4.2 まで(made) məhdudiyyət halı

Yönlük, yerlik, çıxışlıq, istiqamət halları kimi, məhdudiyyət halı da mənə və funksiyalarına görə məkani hallar sırasına daxil edilə bilər, çünki onun mənasında məkan anlayışı hiss olunur. Belə ki, bu hal hərəkətin son nöqtəsini göstərir. Ümumiyyətlə, məhdudiyyət halı çıxışlıq halına əks mənə ifadə edir. Çıxışlıq halın əsas funksiyası hərəkətin başlanğıc və çıxış nöqtəsini ifadə etməkdirsə, məhdudiyyət halının əsas funksiyası hərəkətin qurtarma və ya son nöqtəsini bildirməkdir.

Azərbaycan dilində məhdudiyyət *qədər, kimi, -dək, -can, -cən* qoşmaları ilə ifadə olunur və dilçi alimlərimiz tərəfindən bu hal, hal kateqoriyasına daxil olunmur. Qeyd edək ki, bu qoşmalar yönlük hal şəkilcisi ilə bir yerdə işlənilir. M.Nağısoylu və M. Zeynallı həmin qoşmalar haqqında fikirlərini belə ifadə edirlər: “*qədər, kimi, -dək, -can, -cən* qoşmaları məsafə mənasını bildirir. Yönlük halda işlənən qoşmalardan *-dək, -can, -cən* sözlərə bitişik şəkildə yazılır” [25, 98].

Məhdudiyyət halı bir çox dillərdə, eləcə də yapon dilində təsadüf olunur və sadə hal qoşması kimi nəzərdən keçirilir. Bu hal tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür (*terminative, limitative, предельный надеж, とどき格(todoki kaku)-çatma, かぎり格(kaqiri kaku)-məhdudiyyət* və s.) adlandırılmışdır.

Yapon dilində məhdudiyyət halının ifadə vasitəsi *まで(made)* qoşmasıdır. *まで(made)* hal qoşmasının bəzi xüsusiyyətləri *に(ni)* yönlük hal və *へ(e)* istiqamət hal qoşmaları ilə oxşarlıq təşkil edir. Bu qoşma bir çox tədqiqatlarda araşdırılmış, onun mahiyyəti haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir.

Rus alimi B.P.Lavrentyev məhdudiyyət hal qoşması haqqında fikirlərini belə ifadə edir: “*まで(made)* hal göstəricisi tam şəkildə rus dilinə *до* sözünü kimi tərcümə olunur. Lakin bir çox hallarda bu köməkçi sözün mənə və funksiyaları *до* sözünü ilə üst-üstə düşür. Onun əsas funksiyaları *fəsiləsiz hərəkətin son yerini* və *fəsiləsiz hərəkətin son zamanını* ifadə etməkdir” [98, 49]. İ.İori, Ş.Takanaşi və başqaları *まで(made)* hal qoşması haqqında yazırlar ki, yapon dilində *çatma* nöqtəsinin *に(ni)* və *へ(e)* qoşmaları ilə ifadə olunması, əsasən, *行く(iku)-getmək, 来る(kuru)-gəlmək, 着く(tsuku)-çatmaq* və s. kimi yerdəyişmə ifadə edən feil növlərindən asılıdır. Bu növ

feillərin çatma nöqtəsinin まで(made) hal qoşması ilə ifadə olunma funksiyası da vardır. Alimlər fikirlərinin davamı olaraq qeyd edirlər ki, まで(made) hal qoşması çatma nöqtəsinə yalnız sonuncu məqsəd yeri kimi deyil, həm də yolüstü, yəni hələ məqsəd yerinə yetmədiyi hallara da işarə edə bilər. Məsələn,

東京駅まで電車で行って地下鉄に乗り換えた(Toukyou eki made denşa de itte çikatetsu ni norikaeta)-Tokyo stansiyasına qədər qatarla gedib sonra metroya mindim [40, 25].

まで(made) hal qoşmasının bir çox məna və funksiyaları vardır. Əvvəlcə onların dilçilər tərəfindən təsnifini nəzərdən keçirək.

T.Masuoka və Y.Takubo まで(made) məhdudiyyət hal qoşmasının məna və funksiyalarının yalnız *hərəkətin və hadisənin qurtardığı vaxtı və yeri* ifadə etməsindən ibarət olduğunu göstərmişdir [68, 7].

T.Takahaşi まで(made) hal qoşmasının iki əsas funksiyasının olduğunu bildirmiş və onları da bir neçə yerə bölərək təsnif etmişdir:

1) hərəkətin və vəziyyətin əhatə etdiyi sərhəd; 2) hərəkətin subyekti.

Müəllif birinci funksiyanın özünü daha kiçik funksiyalara bölərək təsnif etmişdir ki, onlar da aşağıdakılardan ibarətdir: a) hərəkətin əhatə etdiyi sərhəd; b) genişlənmənin əhatə etdiyi sərhəd; c) hərəkət və ya vəziyyətin qurtardığı vaxt [51, 45].

まで(made) qoşmasının məna və funksiyaları yaponşünas alim B.P.Lavrentyev tərəfindən aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

1) müəyyən olunmuş məkan boyunca fasiləsiz hərəkətin son nöqtəsi və sərhədi; 2) müəyyən olunmuş zaman axınında fasiləsiz hərəkətin son anı və zamanı; 3) müraciət olunan adresat.

B.P.Lavrentyev まで(made) köməkçi sözün çoxfunksionalılığına toxunaraq yazır ki, o söz özünü həm hal qoşması kimi, həm də digər funksiyalı qoşma kimi göstərir. Bu qrammatik vasitə qoşma kimi başqa hal qoşmaları (が(qa), に(ni), を(o) və s.) üçün xarakterik olmayan mövqelərdə ortaya çıxır [98, 52].

まで(made) hal qoşmasının mənə və funksiyalarını nəzərdən keçirək. Alimlərin dediklərindən nəticə çıxararaq まで(made) hal qoşmasının üç əsas funksiyasının olduğunu deyə bilərik. Həmin funksiyalar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Hərəkətin son nöqtəsi və sərhədi: Bu funksiyada まで(made) hal qoşması müəyyən olunmuş məkan boyunca fasiləsiz hərəkətin son nöqtəsini və sərhədini bildirir. Məsələn:

a) バスに乗らずに駅まで歩いて行きました(Basu ni norazu ni eki made aruite ikimaşita)-Avtobusa minmədən stansiyaya qədər piyada getdim [49, 545].

b) 公園まで一緒に走りましょう(Kouen made işşoni haşirimaşou)-Parka qədər bir yerdə qaçaq [49, 545].

Cümlələrdən göründüyü kimi, まで(made) hal qoşması hərəkətin qurtardığı məkanı bildirən ismə birləşmiş və hərəkətin həmin nöqtədə sona yetdiyini bildirir. Azərbaycan dilində まで(made) hal qoşmasının bu funksiyası *qədər* qoşması ilə ifadə olunmuşdur.

2) Hərəkətin son anı və ya zamanı: Bu funksiyada まで(made) qoşması müəyyən zaman axınındakı fasiləsiz hərəkətin son anını və ya zamanını bildirir. Məsələn:

a) 昨日は朝方まで飲んでいました(Kinou va asaqata made nonde imaşita)-Dünən səhərə qədər içmişəm [49, 545].

b) 今日は 8 時まで働きました(Kyou va 8 ci made hatarakimaşita)-Bu gün saat 8-ə qədər işləmişəm [98, 49].

a və *b* cümlələrində まで(made) hal qoşması zaman ifadə edən ismə birləşərək hərəkətin son vaxtını və ya zamanını bildirir. Azərbaycan dilində まで(made) qoşmasının bu funksiyası *qədər* qoşması ilə ifadə olunur.

Göstərilən hər iki funksiyada まで(made) hal qoşmasının qoşulduğu isim konkret zaman və məkan halına aiddir. Lakin mücərrəd zaman və məkan halında bu qoşma son nöqtə deyil, dərəcə və ya səviyyə ifadə edir. Məsələn,

肉がやわらかくなるまで、中火で煮ます(Niku qa yavarakaku naru made çuubi de nimasu)-Ət yumşalana qədər vəm odda qaynadırıq [49, 546].

Bu halda da **まで**(made) qoşmasının Azərbaycan dilində ifadə vasitəsi *qədər* qoşması olur.

3) Müraciət olunan adresat: Bu funksiyada **まで**(made) hal qoşması adətən rəsmi-işgüzar münasibətlərdə müraciət olunan şəxsi ifadə edir. Yapon dilində bu funksiya adətən **へ**(e) istiqamət halının qoşması ilə ifadə olunur. Məsələn:

a) 拾得品はかかり **まで**届けてください(Şuutokuhin va kakari **made** todokete kudasai)-Tapılan əşyanı məsul şəxsə **qədər** çatdırın [51, 45].

b) おまえ**まで**そんなことを言うのか(Omae **made** sonna koto o iu no ka)-Sən **məgər** elə bir söz deyə bilərsən? [51, 45].

a cümləsinə nəzər yetirsək görərik ki, **まで**(made) hal qoşmasının Azərbaycan dilində *qədər* qoşması ilə ifadə olunmuşdur. Lakin *b* cümləsinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində bu qoşma –*məgər* qüvvətləndirici ədatı vasitəsilə ilə ifadə olunmuşdur.

Bundan başqa, **まで**(made) hal qoşmasının bir neçə digər istifadə qaydaları da vardır ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Qeyd edək ki, **まで**(made) qoşması **から**(kara) qoşması ilə antonimlik təşkil edir. Onların cümlədə bir yerdə işlənərək məsafə və vaxt intervalı ifadə etməsi hallarına çox təsadüf edilir. Məsələn:

a) ここ **から**目的地**までは** 10 キロほどあります(Koko **kara** mokutekiçi **made** va 10 kiro hodo arimasu)-Bur**dan** məqsəd yerinə **qədər** təxminən 10 km olar [49, 87].

b) 犠牲祭りは 10 月の 23 日**から** 26 日**まで**休みになります(Qiseimatsuri va 10 qatsu no 23 niçi **kara** 26 niçi **made** yasumi ni narimasu)-Qurban bayramında oktyabrın 23-**dən** 26-**naçan** istirahət olacaq.

まで(made) qoşmasının qoşulduğu söz və **まで**(made) məhdudiyyət halı qoşmasının **から**(kara) çıxışlıq hal qoşması ilə əmələ gətirdiyi substantivləşmiş söz birləşməsi özlərindən sonra digər hal qoşmaları qəbul edə bilər. Məsələn:

a) 昨日**までの**雨で道が悪くなった(Kinou **made no** ame de miçi qa varuku natta)-Dünənə **qədərki** yağışdan yollar pis vəziyyətə düşdü [98, 50].

b) 一から十までをもう読みました(içi kara cuu **made o** mou yomimaşıta)-birdən ona **qədərini** artıq oxudum.

a cümləsində **まで** (made) qoşmasından sonra **の** (no) yiyəlik hal qoşması işlədilmişdir ki, onun da Azərbaycan dilində ifadə vasitəsi təyinetmə funksiyası daşıyan **-ki** qrammatik vasitəsi olmuşdur.

b cümləsində **まで** (made) qoşmasından sonra **を** (o) təsirlik hal qoşması işlədilmişdir ki, o da, Azərbaycan dilində təsirlik hal şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur.

Beləliklə, **まで** (made) məhdudiyyət halı qoşmasının məna və funksiyalarını aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

1. Yapon dilində məhdudiyyət halın ifadə vasitəsi olan **まで** (made) qoşması Azərbaycan dilində *qədər, kimi -dək, -can, -cən* qoşmaları ilə ifadə olunur. Bu qoşmanın əsas funksiyası *hərəkətin son nöqtəsini və zamanın son anını, eləcə də hərəkətin icra olunduğu məsafə və vaxt intervalını* ifadə etməkdir.

2. **まで** (made) qoşmasının məna və funksiyalarının əksəriyyəti Azərbaycan dilində *qədər, kimi -dək, -can, -cən* qoşmaları ilə ifadə olunur.

3. **まで** (made) məhdudiyyət halı qoşması istifadə qaydasından asılı olaraq **に** (ni)-yönlük və **へ** (e) istiqamət halı qoşmaları ilə əvəz oluna bilər.

4. **まで** (made) məhdudiyyət halı qoşması başqa qoşmalarla birləşə bilər, Azərbaycan dilində *qədər, kimi -dək, -can, -cən* qoşmaları belə bir funksiyaya malik deyildir.

3.4.3 より(yori) müqayisə halı

Müqayisə halı, adından da göründüyü kimi, əsas etibarilə iki və daha artıq predmeti və ya iş, hal, hərəkəti müqayisə etmək, müqayisə obyektı olan predmeti, işi, halı, və hərəkəti göstərmək üçün istifadə edilir.

Müqayisə halı da məkani hallardan biri olub, müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə adlandırılmışdır. Bu hal *сравнительный, исходно-сравнительный, comparative*

case, 比較格助詞 (*hikakukakucoşi*) və s. adlandırılsa da, mahiyyət etibarilə eyni funksiyaları yerinə yetirir.

Azərbaycan dilində müqayisə halı morfoloji kateqoriya təşkil edən çıxışlıq hal şəkilçisi *-dan*, *-dən* vasitəsilə, həm də *görə və nisbətən* qoşmaları ilə ifadə olunur. Onu da qədər ki, müqayisə bildirən *görə və nisbətən* qoşmaları sözlərə yönük hal şəkilçiləri vasitəsilə qoşulurlar.

Azərbaycan dilində çıxışlıq hal haqqında danışarkən M.Hüseynzadə qeyd edir ki, çıxışlıq hal iki iş və iki əşya arasında müqayisə əlaməti olur. Müəllif daha sonra yazır ki, müqayisə əlaməti olan *-dan*, *-dən* şəkilçisi istənilən zaman *görə və nisbətən* qoşmaları ilə əvəz oluna bilər və sözlərin əsas məzmununa xələl gəlməz [12, 55-56].

“Azərbaycan dilinin qrammatikası”nda çıxışlıq halın məna və funksiyalarından bəhs edərkən onun müqayisə bildirməsinə də toxunulmuşdur: “Çıxışlıq halda olan isim keyfiyyət bildirən sifətlərlə idarə olunaraq, əşyaların, iş, hal və hərəkətlərin müqayisə edildiyini bildirir.” [2, 30].

Yapon dilində isə müqayisə halının ifadə vasitəsi より (*yori*) hal qoşmasıdır. Bu qoşmanın yapon dilində müxtəlif funksiyaları olsa da, əsas funksiyası müqayisə ifadə etməkdir. Yapon dilçi alimlərinin çoxu bu hal qoşmasının göstəricisini öz adı ilə, yəni より格 (*yori kaku*) kimi adlandırır, bəziləri isə əsas funksiyasının adı ilə 比較格助詞 (*hikakukakucoşi*) kimi adlandırırlar [120].

より (*yori*) qoşmasının əsas funksiyaları tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və təsnif edilmişdir. T.Masuoka və Y.Takubo より (*yori*) hal qoşmasının üç funksiyası haqqında danışır: 1) müqayisə və seçim obyektini; 2) məkan və zamanın çıxış nöqtəsini; 3) məhdudlaşdırma [68, 7].

T.Tomita より (*yori*) qoşmasının mahiyyətini aydınlaşdıraraq onu aşağıdakı kimi izah etmişdir: “İki əşyanı (insan və heyvan da daxil olmaqla) müqayisə edən zaman, müqayisə obyektini ifadə edir” [59, 95].

Müəllifin təsnifatı isə aşağıdakı kimidir:

1) müqayisə obyektini; 2) zamanın başlanğıc nöqtəsini; 3) hər hansı bir hərəkətin,

işin və vəziyyətin sərhədlərini; 4) xəbər inkar formada olanda “*yalnız bu*” mənasını.

Müqayisə etsək, より (yori) qoşmasının məna və funksiyalarının eyni olduğunu görürük. Lakin T.Tomitanın bölgüsündə yer alan dördüncü funksiyaya T.Masuoka və Y.Takubonun təsnifatında rast gəlinmir.

より (yori) hal qoşmasını araşdıran Y.P.Kireyev onun əsas funksiyasının müqayisə olduğunu göstərir. O, より (yori) hal qoşmasının əsas funksiyasını da iki 2-dərəcəli funksiyaya bölür:

1) məkan üzrə müqayisə; 2) səviyyə və dərəcə üzrə müqayisə [93, 15].

Maraq kəsb edən başqa bir bölgü koreya alimi P.Kvona məxsusdur. Onun bölgüsündə より (yori) qoşmasının “*təyinetmə*” funksiyası da yer almışdır. Həmin bölgü aşağıdakı kimi təqdim edilir:

1) məkana görə çıxış nöqtəsi; 2) zamana görə çıxış nöqtəsi; 3) müqayisə obyekt; 4) təyinetmə.

Qeyd edək ki, から (kara) qoşması da “*təyinetmə*” funksiyasına malikdir.

より (yori) qoşmasının məna və funksiyalarını nəzərdən keçirək. より (yori) hal qoşmasının məna və funksiyaları ümumi şəkildə aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Məkana görə çıxış nöqtəsi: Burada より (yori) qoşması məkan mənalı sözə qoşularaq çıxış nöqtəsini ifadə edir. Məsələn,

a) 外国より渡来した商品 (Qaikoku **yori** torai şita şouhin)-Xarici ölkə**dən** gələn mallar [65, 80].

b) これより先は行き止まり (Kore **yori** saki ha ikidomari)-Bur**dan** o tərəfə yol yoxdu [68, 7].

Hər iki cümlədə より (yori) hal qoşması başlanğıc və ya çıxış nöqtəni ifadə etmişdir. Azərbaycan dilində bu hal qoşmasının ifadə vasitəsi, cümlədən göründüyü kimi, çıxışlıq hal şəkilçisidir.

2) Zamana görə çıxışlıq nöqtəsi: Bu funksiyada より (yori) qoşması zaman və ya vaxt ifadə edən sözlərə qoşularaq zamanın və ya vaxtın çıxış, başlanğıc nöqtəsini bildirir. Məsələn:

a) 3 時 より 会議を始めます (3 ci **yori** kaiqi o hacimemasu)-Saat 3-**dən** iclası başlayacaqlar [68, 7].

b) 新年は 1 月 4 日 より 営業いたします (Şinnen va 1qatsu yokka **yori** eiyou itaşimasu)-Yeni ildə yanvarın 4-**dən** işləyəcəyik [59, 95].

Cümlələrdə より (yori) hal qoşması zamanın başlanğıc və çıxış nöqtəsini bildirir. より (yori) qoşmasının bu funksiyası Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Qeyd edək ki, より (yori) qoşmasının yuxarıda göstərilən hər iki funksiyası çıxışlıq halın göstəricisi – から (kara) qoşması ilə də əvəz oluna bilər.

3) Müqayisə və seçim obyekti: Burada より (yori) hal qoşması müqayisə obyektini bildirir. Məsələn:

a) 山は丘 より 高いです (Yama va oka **yori** takai desu)-Dağ **təpədən** hündürdür [93, 15].

b) 車で行く より も地下鉄で行ったほうが早い (Kuruma de iku **yori** mo çikatetsu de itta hou qa hayai)-Maşınla getmək **dənsə** metro ilə getmək daha tez olar [68, 7].

より (yori) hal qoşması *a* cümləsində müqayisə, *b* cümləsində isə seçim mənasını bildirməyə xidmət edir. Hər iki məna Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur.

4) Təyinedəni: Bu funksiyada より (yori) qoşması hər hansı bir sözü təyin edir, müəyyənləşdirir. Eyni funksiyaya の (no) yiyəlik hal qoşması da malikdir. から (kara) çıxışlıq hal qoşmasının da belə bir funksiyası vardır. Məsələn:

この花は関西 より 北では咲かない (Kono hana va Kansai **yori** kita deva sakanai)-Bu gül kolu Kansay **dən** şimalda gül açmır [65, 81].

Cümlədə より (yori) hal qoşmasının təyinetmə funksiyası Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur.

5) Xəbər inkar formada olanda “yalnız bu” mənasını: Bu funksiyada より (yori) qoşması sözə qoşularaq cümlədə deyilən fikri onun üzərində cəmləyərək ondan başqasının mümkün olmadığını bildirməklə məhdudlaşdırma funksiyasını yerinə

yetirir. Məsələn:

待つより仕方がありません(Matsu **yori** şikata qa arimasen)-Gözləmək**dən** başqa yolu yoxdur [68, 7].

Cümləyə nəzər salsaq görərik ki, より (yori) hal qoşmasının bu funksiyası əslində digər qoşmaları özünə birləşdirməkdir. より (yori) qoşması ほか(hoka), しかた(şikata) qoşmalarını özünə birləşdirmişdir.

より (yori) qoşmasının məna və funksiyalarını aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirə bilərik:

1) Yapon dilində müqayisə halın ifadə vasitəsi olan より (yori) qoşması Azərbaycan dilində çıxışlıq halın -dan, -dən şəkilçiləri və görə, nisbətən qoşmaları ilə ifadə olunur. Bu qoşmasının əsas funksiyası, Azərbaycan dilində çıxışlıq halın şəkilçiləri kimi, məkana və zamana görə çıxış nöqtəsini, eləcə də müqayisə obyektini bildirməkdir.

2) Yapon dilində より (yori) qoşmasının məna və funksiyalarının hamısı Azərbaycan dilində çıxışlıq halın -dan, -dən şəkilçilərinin məna və funksiyaları ilə eynilik təşkil edir.

3) より (yori) qoşması istifadə qaydasından asılı olaraq に(ni)-yönlük və から(kara) çıxışlıq hal qoşmaları ilə əvəz oluna bilər.

4) より (yori) qoşmasının Azərbaycan dilində ifadə vasitəsi olan çıxışlıq hal -dan, -dən şəkilçilərinə, yapon dilində olduğu kimi, qoşmalar birləşə bilər.

NƏTİCƏ

Tədqiqatdan irəli gələn qənaət və nəticələri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Hal kateqoriyasının yapon dilində ifadə vasitələri ilə bağlı tədqiqatlar göstərir ki, yapon dili sadələşməyə meyillidir və bu cür kateqoriyaların ifadə olunması üçün daha açıq imkanlara malikdir. Azərbaycan dilinin hal kateqoriyasının yapon dilində ifadəsində sadə hal qoşmaları ilə yanaşı mürəkkəb qoşmalardan da istifadə olunur. Müasir yapon dilində əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunan sadə hal qoşmaları bunlardır: が(qa) – adlıq, の(no) – yiyəlik, を(o) – təsirlik, に(ni) – yönlük,へ(e) – istiqamət, と(to) – birgəlik, で(de) – yerlik, から(kara) – çıxışlıq, まで(made) – məhdudiyyət və より(yori) – müqayisə.

2. Azərbaycan və yapon dillərində adlıq halın ifadə vasitələrinin qarşılıqlı müqayisəsindən əldə olunmuş nəticələrə görə yapon dilində adlıq hal が(qa) qoşması və sıfır-əlamətsiz halla reallaşır. Hər iki qrammatik vasitə cümlədə xəbərlə ifadə edilən hərəkət, iş və ya halın subyektini göstərir. が(qa) qoşması müstəqil mövqedə yalnız mübtədə, sıfır-əlamətsiz hal isə həm mübtədə, həm də xəbərin ad hissəsi kimi çıxış edir. が(qa) qoşması və sıfır-əlamətsiz hal asılı mövqedə isimlə işləndikdə təyin, feillə işləndikdə isə vasitəsiz tamamlıq kimi çıxış edir. Adlıq hal kimi qəbul olunan は(va) köməkçi sözü məna və funksiyasına görə hər hansı bir hadisə və ya fakta münasibətdə danışanın öz fikrini ifadə edən qoşmadır.

3. Yiyəlik hal yapon dilində の(no) qoşması ilə ifadə olunur. Bu qoşma əsasən təyinetmə və subyekt ifadə etmə funksiyalarına malikdir. Təyinetmə funksiyasında əksər mənalar Azərbaycan dilində müəyyənlik bildirən yiyəlik hal şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Lakin bəzi hallarda, məsələn, material, məzmun, mövcudolma və başvermə yeri və s. mənaları qeyri-müəyyən yiyəlik halın mənalarına uyğun gəlir. Müəyyən olunmuşdur ki, の(no) qoşmasının bəzi məna və funksiyaları Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçiləri və feili sifət şəkilçiləri ilə də ifadə oluna bilər. Bu qoşmanın

subyekt ifadəətmə funksiyası feili sifət tərkibləri daxilində subyekt ifadə edən が(qa) qoşmasının の(no) ilə əvəz olunması nəticəsində yaranır. の(no) qoşmasının obyekt ifadəətmə funksiyası da, subyekt ifadəətmə funksiyası kimi, feili sifət tərkibləri daxilindəki arzu, istək, bacarıq, imkan və s. ifadə edən sözün obyektinə qoşulan が(qa)-nın の(no) ilə əvəz olunmasından yaranır.

4. Yapon dilində təsirlik halın ifadə vasitəsi olan を(o) qoşmasının əsas funksiyası, Azərbaycan dilində olduğu kimi, *obyekt* ifadə etməkdir. Lakin を(o) qoşmasının *hərəkətin və ya işin baş verdiyi yeri* ifadəətmə funksiyası Azərbaycan dilində çox vaxt yerlik halın morfoloji əlaməti ilə ifadə olunur. を(o) qoşmasının digər mənə və funksiyalarının əksəriyyəti Azərbaycan dilində təsirlik hal şəkilçisi ilə ifadə oluna bilər.

5. Yapon dilində yönlük hal iki qoşma ilə işlənir. Bunlardan biri yön, səmt bildirən に(ni) qoşması, digəri isə istiqamət bildirən へ(e) qoşmasıdır. に(ni) qoşmasının əsas funksiyası *hərəkətin yönü, səmti və istiqaməti* ilə yanaşı *onun mövcudolma və çıxış yerini* bildirməkdir ki, bu da Azərbaycan dilindəki yönlük hal şəkilçisinin mənə və funksiyasından fərqlənir.

Yapon dilində istiqamət bildirən へ(e) qoşması Azərbaycan dilində əsasən, -a, -ə -ya, -yə şəkilçiləri ilə ifadə olunur. へ(e) qoşmasının əsas funksiyası Azərbaycan dilində yönlük halda olduğu kimi, *hərəkətin istiqamətini, yönünü, səmtini və çatma nöqtəsini* ifadə etməkdir. Bu qoşma に(ni)- qoşması ilə əvəz oluna bilər. Lakin に(ni) qoşması heç də həmişə へ(e) qoşması ilə əvəzlənmir. へ(e) qoşmasının mənə və funksiyalarının əksəriyyəti Azərbaycan dilində yönlük hal şəkilçilərinin mənə və funksiyaları ilə üst-üstə düşür.

6. Yapon dilində yerlik halın ifadə vasitəsi olan で(de) qoşmasının əsas mənə və funksiyaları (*hərəkətin və vəziyyətin yeri, səbəb*) Azərbaycan dilində yerlik halın əsas mənə və funksiyaları ilə uyğun gəlir. Lakin *alət və vasitə* ifadə etmək funksiyası isə -la -lə şəkilçiləri və *ilə* qoşması ilə ifadə olunur. Bununla yanaşı, yapon dilində で(de) qoşmasının mənə və funksiyaları Azərbaycan dilində yerlik, yönlük və çıxışlıq

halların şəkilçiləri ilə də ifadə oluna bilir.

7. Çıxışlıq halın ifadə vasitəsi olan から (kara) qoşmasının əsas funksiyası Azərbaycan dilində olduğu kimi *hərəkətin çıxış yerini və nöqtəsini* bildirməkdir. から (kara) qoşmasının məna və funksiyalarının əksəriyyəti Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçisinin məna və funksiyaları ilə üst-üstə düşür. Bəzi funksiyalarda, məsələn, *subyekt* ifadə etmədə Azərbaycan dilində çıxışlıq hal şəkilçisi əvəzinə *tərəfindən* sözü işlədilir. から (kara) qoşmasının məna və funksiyaları istifadə qaydasından asılı olaraq adlıq, təsirlik, yönlük və yerlik hal qoşmaları ilə əvəz oluna bilir.

8. Bundan başqa, Azərbaycan dilində hal kateqoriyasına daxil olmayan və yapon dilində sadə hal qoşması kimi mövcud olan birgəlik, məhdudiyyət və müqayisə halının ifadə vasitələri tədqiq edilmiş və aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur.

Yapon dilində birgəlik halın ifadə vasitəsi olan と (to) qoşması Azərbaycan dilində əsasən *ilə* qoşması və onun -la, -lə şəkilçi variantları ilə ifadə olunur. Yapon dilindəki hal qoşmasının əsas funksiyası, Azərbaycan dilində olduğu kimi, *birgə hərəkət aktında tərəf müqabili və müqayisə obyektini* ifadə etməkdir. と (to) hal qoşmasının məna və funksiyalarının əksəriyyəti Azərbaycan dilində *ilə* qoşması və onun -la, -lə şəkilçi variantlarının məna və funksiyaları ilə üst-üstə düşür. Bəzi funksiyalarda yönlük və çıxışlıq hal şəkilçisi, eləcə də *kimi* qoşması ilə də ifadə olunur.

Yapon dilində məhdudiyyət halının ifadə vasitəsi まで (made) qoşması Azərbaycan dilində *qədər, kimi -dək, -can, -cən* qoşmaları ilə ifadə olunur. Bu hal qoşmasının əsas funksiyası, Azərbaycan dilində olduğu kimi, *hərəkətin son nöqtəsini və zamanın son anını, eləcə də hərəkətin icra olunduğu məsafə və vaxt intervalını* ifadə etməkdir. まで (made) hal qoşmasının məna və funksiyalarının əksəriyyəti Azərbaycan dilində *qədər, kimi -dək, -can, -cən* qoşmalarının məna və funksiyaları ilə üst-üstə düşür.

Müqayisə halının ifadə vasitəsi olan より (yori) qoşması Azərbaycan dilində çıxışlıq halın -dan, -dən şəkilçiləri və *görə, nisbətən* qoşmaları ilə ifadə olunur. Bu

hal qoşmasının əsas funksiyası Azərbaycan dilində çıxışlıq halın şəkilçiləri kimi, *məkana və zamana görə çıxış nöqtəsi*, eləcə də *müqayisə obyekt*i ifadə etməkdir. より (yori) hal qoşmasının məna və funksiyalarının hamısı Azərbaycan dilində çıxışlıq halın *-dan, -dən* şəkilçilərinin məna və funksiyaları ilə üst-üstə düşür.

9. Tədqiqat işi yapon dilçilik məktəblərinin ənənələri arasındakı ziddiyyətləri də meydana çıxartdı. Əvvəla, tədqiqatın nəticəsinə görə yapon, rus və Avropa alimləri tərəfindən aparılan bölgü prinsipləri və təsnifata daxil olan qoşmaların məzmunu və say tərkibi bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Fikrimizcə, mülahizələrdəki bu fərq, bir tərəfdən, hal münasibətlərinin çox zəngin və geniş olması, digər tərəfdən, yapon dilində konkret qrammatik halın olmaması ilə bağlıdır.

Yapon alimləri hal münasibətlərinin yaranma prinsiplərini araşdırarkən əsasən taigenlə xəbər arasındakı münasibətləri əsas götürmüşlər. Ona görə də həmin təsnifatlarda yiyəlik hal münasibətini ifadə edən の (no) qoşmasına təsadüf edilmir (A.İquçi, Y.İquçinin təsnifatı istisna olmaqla). Avropa alimlərinin əksəriyyəti bölgü apararı zaman əsas istinad etdikləri prinsip köməkçi sözlərin cümlədəki rolunun vaciblik dərəcəsi olmuşdur. Bu, hal qoşmalarının da daxil olduğu qrupda köməkçi sözlərin sayının həddindən çox olmasına səbəb olmuşdur. Rus tədqiqatçıları yapon dilində hal münasibətlərini rus dilçiliyi ənənəsi əsasında şərh etmişlər ki, bu da fikrimizcə, bir çox hallarda düzgün nəticələrə gətirib çıxarmamışdır.

Yapon alimlərinin əksəriyyəti hal kateqoriyası və onun yapon dilində mövcud olub-olmaması haqqında fikir söyləmir. Rus alimlərinin bir qrupu yapon dilində hal kateqoriyasının olduğunu söyləsələr də, ikinci qrupu heç bir fikir söyləməirlər. Avropa alimlərindən J.J.Hoffman istisna olunmaqla, demək olar ki, hamısı birmənalı şəkildə yapon dilində hal kateqoriyası məsələsinə toxunmur. Bu da onu deməyə əsas verir ki, onlar hesab edirlər ki, yapon dilində “qrammatik hal” anlayışı yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1998, 278 s.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfolgiya. I hissə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, 334 s.
3. Azəri Ə.İ, Əlizadə H.Ə. Fars dili. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1961, 298 s.
4. Babayev A.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı, 2011, 620s.
5. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1992, 504s.
6. Əhmədov B., Axundov A. Azərbaycan dili. dərslik 6sinif. Bakı: Təhsil nəşriyyatı, 2001, 164.
7. Əhmədova T.R. Həsənova R.T. Deutsch, Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 183 s.
8. Ələkbərov A.Q. Rus dilinin qrammatikası. Bakı: Elm, 1988, 147 s.
9. Əliyev Ə.Q. Alman dilinin qrammatikası. Morfologiya. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1959, 232 s.
10. Əliyev Ə.Q. Alman dili. Bakı: Azərbaycan Dövlət Tədris-Pedaqoji Ədəbiyyatı, 1963, 181 s.
11. Əlizadə F. Cümlənin aktual üzvlənməsi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998, 109 s.
12. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfolojiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
13. Hacıyev E. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Mütərcim, 2006, 272 s.
14. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 496 s.
15. Kərimov A.R. Hal münasibətlərinin fars dilində ifadə vasitələri (tarixi

aspektdə). Bakı: Adiloğlu, 2006, 246 s.

16. Quliyeva M. Fransız dili. Bakı: Azerb. NKİ, 1971, 310 s.
17. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. II cild. Bakı: Maarif, 1993, 548 s.
18. Məmmədov N.N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980, 315 s.
19. Məmmədov Ə.C. Ərəb dillinin qısa kursu. Bakı, 1988, 618s.
20. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1990, 374s.
21. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1996, 392 s.
22. Musayev M.M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı: Kitab Aləmi, 2011. 158 s.
23. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. II cild. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1980, 509s.
24. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı: V.İ.Lenin adına API-nin nəşriyyatı, 1961, 188s.
25. Nağısoylu M., Zeynalli M. Azərbaycan dili. Bakı: Araz yayınları, 2009, 255 s.;
26. Rəhimov M.Y. Le français. Bakı, 2001, 247 s.
27. Rüstəmov R.Ə. Türk dilinin morfologiyası. Bakı: Nurlan, 2007, 208 s.
28. Rüstəmov R.Ə. Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1996, 220 s.
29. Rüstəmov T.Z. Fars dili. Bakı: Günəş, 2004, 397 s.
30. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Bakı Universitet nəşriyyatı, 2002, 401 s.
31. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 367 s.
32. Vatanabe T. Yapon dilinin qaydaları. Qrammatika, söyləm, manera. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2012, 113 s.

33. Veysəlli F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil NPM, 2003, 407 s.

34. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. Bakı: ADU nəşri, 1974, 142 s.

Yapon dilində

35. Aoyaqi Hiroşi “Nihonqo no coşi to kinoo hançuu” Tokyo, Hhitsuci, 2006, 202p.

36. Abe Seiya, Yamada Masahiro “Nihonqo no rekişi”, Tokyo, Oufuu, 2004, 173P.

37. Arima Toşiko “Nihonqo no oshiekata no hiketsu, şinnihonqo no kiso” Tokyo, Surienettovaku, 2001, 337P.

38. İori İsao “Ataraşii Nihonqo nyuumon”, Tokyo, Surienettovaku, 2003, 336p.

39. İori İsao, Takanaşi Şino, Nakanişi Kumiko nado, “Çuucokyou o oşieru hito no tamenno Nihonqo bunpo handobukku”, Tokyo, Surienettovaku, 2002, 600p.

40. İori İsao, Takanaşi Şino, Nakanişi Kumiko nado, “Şokyuu o oşieru hito no tamenno Nihonqo bunpo handobukku”, Tokyo, Surienettovaku, 2001, 444p.

41. İnoue Yuu “Nihonqo bunpou no şikumi”, Tokyo, Kenkyuuşa, 2005, 193p.

42. İquçi Atsuo, İquçi Yuko “Nihonqo bunpou seiri dokuhon”, Tokyo, Baberupresu, 1999, 154p.

43. İzumi Hitoşi “Yasaşi Nihoqo Şidou 9 gnqoqaku”, Tokyo, Boncinşa, 1999, 110p.

44. Okimori Takuya, Kimura Yoşiyuki, Çin Rikiei və s. “Zukai Nihoqo” Tokyo, Sanseidou, 2009, 167p.

45. Oqoşi Naoki “Taişoo Genqoqaku” Tokyo, Daiqaku Şuppankai, 2006, 310p.

46. Kitahara Yasuo “Nihon bunpou citen” Tokyo. Yuuseidou, 1981. 599p.

47. Suqimoto Takeşi “İvayuru Nihonqo coşi no kenkyuu” Daisansşou, Boncinşa, 1986, 399p.

48. Suzuki Şigeyuki “Nihonqo bunpou Keitairon”, Muqi, 1972, 515p.

49. Sunakava Yuriko, Suzuki Mitsumi, Şimoda Mitsuko “Nihoqo bunpou citen”,

Tokyo, Kuruşio Şuppan, 1999, 693p.

50. Takahaşi Taro nado, “Nihoqo no bunnou” Tokyo, Hitsuci, 2006, 304p.

51. Takahaşi Taro “Nihoqo no bunnou” Tokyo, Hitsuci, 2006, 300p.

52. Tanaka Yone, Makino Akiko, Şigekava Akemi nado “ Minna no Nihonqo” Şokyuu I, Bunnou kaisetsu, Tokyo, Surienettovaku, 2005, 190p.

53. Tanaka Yone, Makino Akiko, Şigekava Akemi nado “ Minna no Nihonqo” Şokyuu II, Bunnou kaisetsu, Tokyo, Surienettovaku, 2003, 167p.

54. Tanaka Yone, Makino Akiko, Şigekava Akemi nado “ Minna no Nihonqo” Şokyuu I, Honsatsu, Tokyo, Surienettovaku, 2009, 244p.

55. Tanaka Yone, Makino Akiko, Şigekava Akemi nado “ Minna no Nihonqo” Şokyuu II, Honsatsu, Tokyo, Surienettovaku, 2009, 247p.

56. Tanaka Yone, Makino Akiko, Tsuruo Yoşiko nado “ Minna no Nihonqo” Şokyuu I, Oşiekata no tehiki, Tokyo, Surienettovaku, 2001, 257p.

57. Tsunoda Tasaku “Sekai no genqo to Nihonqo”, Tokyo, Kuruşio, 2005, 321p.

58. Tsunoda Tasaku “Sekai no genqo to Nihonqo”, Tokyo, Kuruşio, 2009, 337p.

59. Tomita Takayuki “Bunnou no kiso çişiki to sono oşiekata”, Tokyo, Boncinşa, 1998, 196p.

60. Tomomatsu Etsuko, Miyamoto Atsuşi, Vaquri Masako “Donna toki dou tsukau Nihonqo hyougen bunkei 500” , Tokyo, Aruku, 2002, 234p.

61. Nişiquçi Kouichi “Nihonqo kyocuhou o rikai suru hon rekişi to rironhen”, Tokyo, Baberupresu, 2009, 153p.

62. Nişiyama Yuuci “Nihonqo meişiqu no imiron to qoyouron” Tokyo, Hitsuci, 2007, 442p.

63. Nitta Yoşio “Kaku no hyougen keişiki Nihonqo” Kouza nihonqo qaku 10 qaikikuqo to taişou 1, Meicişoin, 1982, 156p.

64. Hayaşi Ooki, İkeqami Akihiko, Ando Çizuko “Nihonqo bunnou qa vakaru citen”, Tokyo, Touşuppan, 2004, 318p.

65. Pak Cae Kvon “Gendai Nihonqo, Kankokuqo no kakucoşi no hikaku

kenkyuu”, Tokyo, Benseiŝuppan, 1997, 435p.

66. Fucinuma Takaŝi “Kenkyuuŝa Varociten”, Tokyo, kenkyuuŝa, 2000, 1183p.

67. Masuoka Takaŝi, Takubo Yukinori “Kiso Nihonqo bunpou”, Tokyo. Kuruŝio, 2004, 251p.

68. Masuoka Takaŝi, Takubo Yukinori “Nihonqo bunpou masuta ŝirizu 3 kakucoŝi”, Tokyo. Kuruŝio, 2002, 100p.

69. Matsunaqa Akira “Azerubaican qo bunpou nyuumon”, Tokyo, Daiqaku ŝorin, 2000, 220p.

70. Yamaquçi Akiho “Nihonqo no rekiŝi” Tokyo, Tokyo Daiqaku ŝuppankai, 1997, 240p.

71. Vakuri Seiiçi, İida Norikazu, Nitta Minoru “İvanami roŝia qo citen”, Tokyo, İvanami ŝoten, 2002, 2295p.

İngilis dilində

72. Bunt J. Oxford Japanese Grammar & Verbs. Oxford University, 2003, 273 p.

73. Bovrinq R., Laurie H.U. An Introduction to Modern Japanese. Cambridge University, 1992, 482 p.

74. Cipris Z., Hamano Ş. Making Sense of Japanese Grammar. Honolulu, 2002, 201 p.

75. Hoffman J.J., A Japanese Grammar. Second edition. Leiden, 1876, 398 p.

76. Kamermans M. An Introduction to Japanese Syntax. Grammar & Language. 2010, 389 p.

77. Sansom G.B. An Historical Grammar of Japanese, London: Amen House, 1928, 347p.

78. Hymes D. On communicative competence. Penguin: 1972. p 539-588.

79. Gass S.M., & Selinker L. Language transfer in language learning, Second Language Research. Amsterdam. October 1992 8: 203-231.

Rus dilində

80. Алпатов В.М., Аркадьев П.М., Подлесская В.И., Теоретическая грамматика японского языка. Книга 1. Москва: Наталис, 2008, 560 с.
81. Аникина А.Б., Бельчиков Ю.А., Вакуров В.Н. и др. Современный русский язык. Ч.I. Москва: Высш. школа, 1976, 352 с.
82. Античные теории языка и стиля. М-Л.: ОГИЗ, 1936, 341 с.
83. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская Энциклопедия, 1966, 606с.
84. Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа. В кн.: Общая лингвистика, Под ред. Ю.С. Степанова. М., 1974, 140с.
85. Бруннер К. История английского языка. т.2, Москва: Иностранная литература, 1956, 391с.
86. Виноградов В.В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове), Изд-е второе. М., 1972, 614с.
87. Володин А.П. Состав падежей ительменского языка. Склонение в палеоазиатский и самодийских языках. Л.: Наука, 1974, 297с.
88. Головнин И.В. Грамматика современного японского языка. Москва: Изд-во МГУ, 1986, 316с.
89. Десницкая А.В. Сравнительное языкознание и история языков. Л.: Наука, 1984, 350 с.
90. Дмитриев Н.К. Строй тюркский языков. Москва: Восточной литературы, 1962, 607 с.
91. Жукова Н.Б., Дауэ К.Н. Справочник по грамматике французского языка. Москва: Просвещение, 1968, 286 с.
92. Зарбалиев Х.М. Типология числительных и числовых конструкции, Баку: Азия, 1997, 267с.
93. Киреев Ю.П. Основные грамматические конструкции современного разговорного японского языка. М., ВИНТИ, 1999, 74с.

94. Климов Г.А. Склонение в картвельских языках в сравнительно-историческом аспекте. М.: Издательство Академии Наук СССР, 1962, 149с.
95. Кочергина В.А. Введение в языковедение. Москва: Изд-во Московского Университета, 1991, 206с.
96. Курилович Е. Проблема классификации падежей. Очерки по лингвистике, Москва: Изд-во иностранной литературы, 1962, 455с.
97. Кыпчак М. Категория падежа в тюркских языках. Баку:.... 1994, 150с.
98. Лаврентев Б.П. Практическая грамматика японского языка, Москва: Живой язык, 1998, 351с.
99. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М.: Наука, 1973, 317с.
100. Панфилов В.З. Грамматика нивхского языка. Ч.1. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1962, 262с.
101. Спиркин А. Происхождение сознания. М.: ГИПЛ, 1960, 470с.
102. Хойбек А. Лидийский язык. Древние языки Малой Азии. Москва: Прогресс, 1980, 431с.
103. Шанский Н.М., Тихонов А.Н. Современный русский язык. Ч.II, Москва: Просвещение, 1981, 270с.
104. Шаранда А.Н. Сравнительная типология категории предлога. Минск, Наука и Техника, 1981, 230 с.
105. Якобсон Р. К общему учению о падеже. Общее значение русского падежа, М.: Прогресс, 1985, 454с.

Internet saytları

106. <http://www.coelang.tufts.ac.jp/mt/ja/gmod/contents/explanation/053.html>
107. <https://ja.wikipedia.org/wiki/%E5%8A%A9%E8%A9%9E>

108. <http://xn--vcs415akpfnn7a.com/%E6%A0%BC%E5%8A%A9%E8%A9%9E%E3%81%AE%E8%A6%9A%E3%81%88%E6%96%B9.html>
109. <http://people.ucalgary.ca/~xyang/kobun/6-2-3.htm>
110. <http://www.hello-school.net/harojapa010.htm>
111. <https://www.kokugobunpou.com/>
112. <http://www.geocities.jp/nm3032nakatsu/kokubun/kb08.html#01k1>
113. <https://ja.wikipedia.org/wiki/%E5%90%8D%E8%A9%9E>
114. <https://ja.wikipedia.org/wiki/>
115. <http://www.weblio.jp/content/%E6%A0%BC%E5%8A%A9%E8%A9%9E>
116. <https://www.lang.nagoya-u.ac.jp/~sugimura/achivement/pdf/026.pdf>
117. <http://www2.dokkyo.ac.jp/~esemi008/kenkyu/naito.html>
118. <http://www.osaka-kyoiku.ac.jp/~kokugo/nonami/mou/mou20041001.html>
119. <http://kakikata.dkrht.com/kaizen/kaizen00450.html>
120. <https://matome.naver.jp/odai/2141520520312469901>
121. <http://www.myaudiocast.com/kenc/episode/5746/>
122. <http://people.ucalgary.ca/~xyang/kobun/6-2-2.htm>
123. <http://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/778/isiml%C9%99rin-hallanmas%C4%B1-v%C9%99-morfoloji-t%C9%99hlili.html>
124. http://azerbaycandili.ucoz.org/index/ha_kateqoriyasi/0-13
125. [https://az.wikipedia.org/wiki/Qo%C5%9Fma_\(k%C3%B6m%C9%99k%C3%A7i_nitq_hiss%C9%99si\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Qo%C5%9Fma_(k%C3%B6m%C9%99k%C3%A7i_nitq_hiss%C9%99si))
126. <http://www.cahid.info/archives/1317>
127. <http://ahiska-az.narod.ru/d20.htm>
128. <http://azgrammar.top/qosma/>
129. <http://englishteachingresources.blogspot.com/2014/06/the-muyynlik-bildirn>
130. <http://ebooks.grsu.by/ruslang/sklonenie-imen-sushchestvitelnykh.htm>
131. <http://scicenter.online/russkiy-yazyik/kategoriya-padeja-imen-70779.html>
132. http://studme.org/56331/literatura/kategoriya_padezha